

01/2010

speculum

študentský časopis vydávaný SASA

www.antropologia.sk

Z obsahu:

Transmisia mytologických prvkov (Na príklade Pána prsteňov)

Strach - emócia, ktorá s človekom dokáže divy?

Sociálny konflikt z pohľadu Ralfa Dahrendorfa

Tri výhrady nielen k počinu Wolfa Bleeka

Kategorizácia, morálka a altruizmus

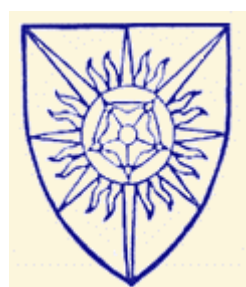
Fotoookienko

...

Editoriál

Úvodník

Časopis Speculum

Vydáva: Slovenská asociácia sociálnych antropológov (SASA)

Ročník 2., 2010, číslo 1

ISSN 1337-9461

Vychádza trikrát ročne

Jazyková redakcia: Daša Bombjaková
Katarína Zacharová

Grafická úprava: Katarína Böhmová

Redakcia: Tatiana Bužeková
Daša Bombjaková
Michal Herceg
Monika Išová
Katarína Zacharová
Richard Kotsch
Lucia Luptáková

www.antropologia.sk

Vážené čitateľky, vážení čitatelia,

prvé číslo časopisu Speculum v tomto roku prináša viaceré zaujímavé príspevky študentov Ústavu sociálnej antropológie Fakulty sociálnych a ekonomických vied UK a Katedry etnológie a kultúrnej antropológie Filozofickej fakulty UK.

Tri štúdie sú venované dôležitým problémom spoločenských vied. Prvá z nich sa zaoberá súvislosťou medzi pamäťovými procesmi a tým, čo sa v antropológii zvyčajne nazýva materiálnou kultúrou. Druhá štúdia predstavuje analýzu šírenia takzvanej modernej mytológie z pohľadu súčasných kognitívnych teórií. A napokon, tretí príspevok je venovaný prepojeniu morálky s identitou a altruistickým správaním.

V rubrike Eseje nachádzame ďalšie zoskupenie rozmanitých spoločenskovedných tém: úvahu o sociálnej roly ženy a matky; diskusiu konceptu sociálneho konfliktu v diele Ralfa Dahrendorfa; kritický pohľad na používanie niektorých antropologických termínov v problematike šírenia klebiet, a prehľad teoretických prístupov ku skúmaniu emócie strachu.

Rubrika Recenzie obsahuje diskusiu knihy H. Tužinskej Otázky opisu a prekladu - využitie poznatkov antropológie a etnografie vo vedení a tlmočení interview s imigrantmi.

A napokon, Fotografické okienko prináša zaujímavé pohľady na hranicu medzi Indiou a Pakistanom, ako aj na letné Sarajevo.

Prajeme vám príjemné čítanie!

Tatiana Bužeková

Obsah

Študentský časopis Speculum
casopis.speculum@gmail.com

Editoriál	3
ŠTÚDIE	
Ivana Balážová Spomienky a veci v rodine: prípadová štúdia	6
Lucia Vicianová Transmisia mytologických prvkov (Na príklade Pána prsteňov)	21
Táňa Grauzelová Kategorizácia, morálka a altruizmus	31
ESEJE	
Barbora Škvarková Rola matky ako sociálny konštrukt (antropológia životného cyklu)	36
Michala Jajcayová Sociálny konflikt z pohľadu Ralfa Dahrendorfa	42
Daša Bombjaková Tri výhrady nielen k počinu Wolfa Bleeka	46
Katka Móciková Strach - emócia, ktorá s človekom dokáže divy?	52

RECENZIE	
Monika Išová Otázky opisu a prekladu - využitie poznatkov antropológie a etnografie vo vedení a tlmočení interview s imigrantmi	60
FOTOOKIENKO	
Martin Halász Hranica Wagah	62
Martina Laučíková, Ľuboš Kovács, Daša Bombjaková Momentky zo Sarajeva	64
INÉ	
Pokyny pre prispievateľov	69

Spomienky a veci v rodine: prípadová štúdia

Ivana Balážová

Katedra etnológie a kultúrnej antropológie FiF UK

ivka.balazova@gmail.com

Abstrakt

Cieľom práce je ukázať, ako spomienky, predstavy a pocity vzťahujúce sa na veci ovplyvňujú narábanie s týmito vecami a ukázať, aké spomienky, predstavy a pocity sa viažu k veciam. Informácie som získavala terénnym výskumom v jednej rodine. Volila som formu prípadovej štúdie. Na analýzu materiálu som využila teoretické prístupy D. Millera, D. Sperbera a P. Bourdieho. Práca môže byť prínosná v obohatení problematiky materiálnej kultúry a v rozšírení a prepojení materiálnej kultúry s tým, čo sa v súvislosti s predmetmi odohráva v mysliach informátorov.

Kľúčové slová: reprezentácie; veci; narábanie s vecami

Abstract

The aim of this thesis is to show how memories, imaginations and feelings related to things influence manipulation with these things and to show what memories, imaginations and feelings are linked to them. I obtained the information by means of field research in a family. I chose the form of a case study. The analysis is theoretically informed by works of D. Miller, D. Sperber and P. Bourdieu. The thesis can enhance the discussions about meaning of material culture and link material culture with the way informants think.

Key words: representations; things; manipulation with things

Úvod

Skúmanie materiálnej kultúry je na Slovensku aj vo svete pomerne rozšírené. Materiálna kultúra v sebe zahŕňa mnoho oblastí a podoblastí, ktorým sa jednotliví bádatelia venujú. Skúma sa odev, bývanie, strava, pracovné nástroje, remeselná výroba a mnohé ďalšie okruhy predmetov a prvkov materiálnej kultúry. Táto práca sa venuje takisto materiálnej kultúre, avšak do pozornosti som si nevzala konkrétnu oblasť alebo súbor vecí, ktoré majú spoločnú funkciu alebo použitie. Skúmala som veci jednej rodiny, ktoré ona sama považuje za dôležité pri svojich každodenných činnostiach.

Budem si všimáť materiálnu kultúru, a tiež, čo jednotlivé predmety znamenajú pre jednotlivých členov rodiny. Pokúsím sa zistiť, ako predstavy o predmetoch a významy, ktoré v sebe nesú pre ľudí, ovplyvňujú ľudské konanie a narábanie s týmito predmetmi. Cieľom práce je teda zodpovedanie otázok

Aké predstavy existujú o veciach a Ako tieto predstavy ovplyvňujú narábanie s týmito vecami. Zámerom práce je priblížiť materiálnu kultúru z trochu iného pohľadu, a teda dať do pozornosti veci každodennej potreby. Taktiež sa bližšie pozriem na nemateriálnu stránku vecí, a teda to, čo sa o veciach nachádza v ľudských mysliach, pretože aj to môže byť súčasťou predmetu skúmania materiálnej kultúry.

Práca vznikla po dlhodobom terénnom výskume s jednou rodinou. Skúmaním vecí a spomienok som mala možnosť nahliadnuť do celkového života tejto rodiny. Doteraz nadobudnuté etnologické poznatky som tu mala možnosť aplikovať v praxi s kladením dôrazu na materiálnu kultúru. Mojim cieľom bolo okrem už spomínaných vyššie aj nadobudnúť skúsenosti v robení etnologického výskumu a následne v písaní práce z dosiahnutých výsledkov. Mojim želaním je, aby práca čitateľa zaujala, svojím obsahom obohatila problematiku materiálnej kultúry a priniesla možno nový pohľad na riešenie niektorých jej

otázok.

1 Metódy a techniky

1.1 Popis zvolenej metódy

Terénny výskum som realizovala metódou etnografického interview kombinovaného so zúčastneným pozorovaním. Zber dát som uskutočnila v prirodzenom prostredí výskumnej vzorky. Pod dátami rozumiem rozprávanie a informácie, ktoré mi poskytli informátori. Prirodzeným prostredím bolo bydlisko informátorov, miesta, kde sa zvyčajne pohybujú a trávia čas, ale aj nové miesta, ktoré informátori spoločne navštívili. Medzi tieto miesta pri výskume patrili domácnosti členov rodiny, rodinná záhrada, rodinná oslava v podniku, rodinná dovolenka v zahraničí a tiež náhodné miesta, na ktorých sa členovia vyskytovali.

Pri príprave a oboznámení sa so základnými zásadami a postupmi robenia etnografického rozhovoru som čerpala z metodológie Jamesa P. Spradleyho. Spradley hlbšie rozpracoval metódu zúčastneného pozorovania a etnografického interview. Základným princípom etnografického výskumu je učenie sa kultúry informátorov. Etnograf sa doslova stáva žiakom svojich informátorov, ktorí ho oboznamujú s ich vlastnou kultúrou. Etnograf tým uchopuje význam javov nie zo svojho pohľadu, ale z pohľadu informátorov. Veľký význam Spradley prikladá jazyku, pretože jazyk je prostriedok na konštruovanie reality. Vo výskume figurujú spravidla minimálne dva typy jazyka, a to jazyk informátora a jazyk etnografa. Preto aj kladené etnografické otázky by mali byť konštruované v jazyku informátorov. Ďalej Spradley kladie dôraz na priebeh výskumu, počas ktorého je potrebné rozhovory nahrávať, následne ich analyzovať a tiež doslovne prepisovať. Nemenej dôležité je vedenie si terénneho denníka počas trvania výskumu. Všetky tieto aktivity pomáhajú výskumníkovi pri tvorbe ďalších otázok a príprave rozhovorov.

Základné tri východiská pre vytvorenie záverov z výskumu sú informácie o tom, čo ľudia hovoria, ako sa správajú a o veciach, ktoré používajú (Spradley 1979: 8). Čo a ako informátori hovoria som mala možnosť vybrať z pološtruktúrovaných opakovaných rozhovorov s jednotlivými informátormi. Taktiež, tieto rozhovory a zúčastnené pozorovanie mi bolo zdrojom pre zistenie, ako sa informátori správajú. Čo používajú a ako to používajú, a

teda veci informátorov boli jedným z hlavných javov, ktoré som skúmala, preto som aj tomuto zdroju etnografického bádania venovala nemalú pozornosť. Za formu výstupu z výskumu som zvolila prípadovú štúdiu.

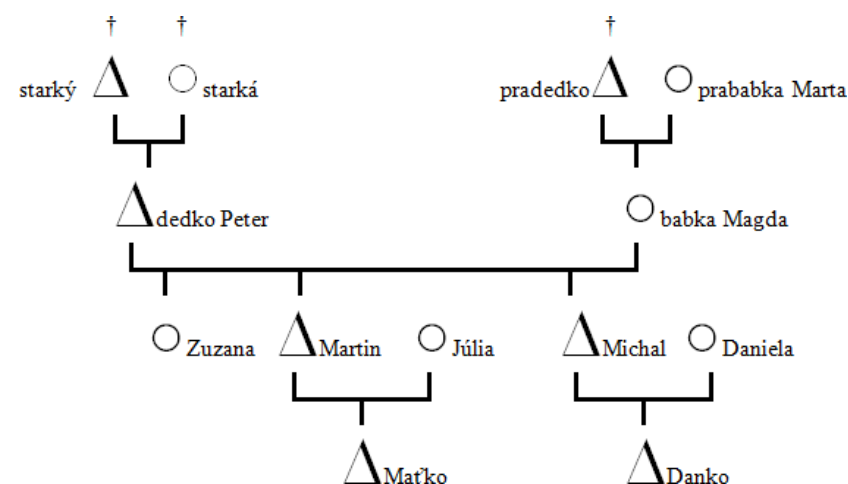
1.2 Realizácia výskumu

Na výskum som si vyberala rodinu tak, aby som mala možnosť zachytiť štyri generácie a tiež vyspovedať čo najviac informátorov, stráviť s jej členmi čo najviac času, sledovať ju v jej prirodzenom prostredí a tiež nenarušiť jej každodenný život. Výskum trval dokopy 4 týždne rozdelené na jeden a neskôr tri súvislé týždne v letných mesiacoch. Počas týchto týždňov som trávila všetok čas so skúmanou rodinou. Okrem etnografických rozhovorov, ktoré boli realizované samostatne s členmi rodiny, som sa zúčastnila tiež mnohých neetnografických rozhovorov medzi členmi rodiny, ktoré boli najčastejšie pri spoločnom stolovaní alebo stretnutiach jednotlivých členov. Pri týchto spontánných rodinných rozhovoroch sa členom vynárali spomienky, ktoré povzbudzovali ďalšie spomínanie, tzv. „retazová reakcia“, ku ktorej by som sa sama pri etnografických rozhovoroch nedopracovala. Informátori pri týchto rozhovoroch boli uvoľnenejší, nevnímali, že aj v tejto chvíli sú skúmaní.

Prvý rozhovor s každým členom rodiny som začala otázkou *Poviete mi niečo o vašej rodine?* Volila som ju preto, aby som sa bližšie oboznámila s danou rodinou a hlavne zistila, ako vnímajú svoju rodinu jednotliví členovia, čo je pre nich charakteristické z ich pohľadu. Druhou otázkou, ktorá bola spoločná pre všetky prvé rozhovory, bola *Ako sa vo vašej rodine dedia veci?* Po zodpovedaní týchto dvoch otázok sa nasledujúce otázky v jednotlivých rozhovoroch s rôznymi členmi odlišovali. Volila som otázky tak, aby som zistila informácie o veciach, ktoré jednotliví členovia spomínali vo svojich odpovediach, a keďže každý spomínal odlišné veci, líšili sa preto aj nasledujúce otázky. Po každom rozhovore som nahrávku analyzovala a vytvorila ďalšie otázky, ktoré som použila pri ďalšom rozhovore s daným členom rodiny.

1.3 Rodina

Mojimi informátormi boli všetci žijúci členovia rodiny zakreslení v schéme okrem dvoch najmladších chlapcov Matka a Danka, ktorí

boli v tom čase vo veku 2 a 4 rokov. Rodina je rozdelená do štyroch domácností. Prvá jednočlenná domácnosť patrí prababke Marte. Druhú domácnosť tvorí Peter s Magdou a ich slobodná dcéra Zuzana. Tretia domácnosť pozostáva z Martina, jeho manželky Júlie a syna Matka. Posledná, štvrtá domácnosť je tvorená Michalom, jeho manželkou Danou a ich synom Dankom. Spoločným miestom stretávania sa rodiny je okrem týchto domácností aj záhrada neďaleko mesta, patriaca prababke Marte, ktorá im slúži na obhospodarovanie a pestovanie, ale tiež na relax a časté stretávanie sa rodiny. Piatou, často spomínanou domácnosťou, bol byt starkých, a teda Petrových rodičov, ktorý v materiáli veľmi často figuruje.

Vzťahy v rodine členovia charakterizujú ako veľmi dobré. Jednotliví členovia sú starostliví a záleží im na sebe. Veľa času venujú momentálne najmladším členom a tiež veľkú starostlivosť venujú aj najstarším, a teda prababke Marte. Viacerými členmi rodiny boli zdôrazňované dobré medzigeneračné aj súrodenecké vzťahy, súdržnosť rodiny a starostlivosť a záujem o seba navzájom. Zdôrazňované bolo tiež vzdelanie, ktoré je pre rodinu dôležité. Svedčí o tom aj počet vysokoškolsky vzdelaných členov. Šesť členov rodiny má ukončenú vysokú školu a jeden ešte momentálne študuje. Jeden člen rodiny študuje druhú vysokú školu. Rodina má tiež veľa rodinných priateľov, s ktorými trávi veľa času. Veľa členov tiež často cestuje aj za hranice Slovenska. Ich vzťah k materiálnym veciam bližšie rozoberiem v inej kapitole.

1.4 Obmedzenia výskumu

Niektoré faktory pri výskume by sa dali považovať za obmedzujúce pri získavaní údajov. Takýmto faktorom je diktafón, na ktorý nie sú všetci informátori zvyknutí, preto sa zo začiatku pri rozhovoroch cítili neprirodzene a neuvolnene. Pri prvých rozhovoroch, kde nastávalo budovanie vzťahu medzi informátormi a mnou ako výskumníčkou, som zaznamenala aj rozpaky informátorov a prílišné štylizovanie svojich výpovedí do polohy, aby to „znelo“ dobre. Snažila som sa naviesť informátorov, aby pri rozhovoroch používali jazyk a spôsob reči tak, ako ho používajú bežne, a teda hovorili uvoľnene a prirodzene. Za obmedzenie výskumu môžem tiež označiť čas a trvanie výskumu, pretože na danú tému by bolo možné zrealizovať aj dlhodobjší výskum. Mnoho vecí vyskytujúcich sa v materiáli a majúcich nemalý význam pre rodinu patrilo aj už nežijúcim starkým. Preto za obmedzenie by som mohla označiť aj nemožnosť zrealizovať interview so starkými. Avšak závery práce sa vzťahujú na narábanie s vecami, ktoré patrili zosnulým členom rodiny, a teda smrť majiteľov týchto vecí je faktor, ktorý narábanie ostatných členov s týmito vecami značne ovplyvnil. Preto sa tento fakt nedá označiť len ako obmedzenie výskumu.

2 Teoretické východiská

Ťažisko môjho výskumu som kládla na veci a narábanie s týmito vecami, taktiež na predstavy viažuce sa na dané veci. Priebeh výskumu som prispôbovala hlavnej výskumnej otázke, ktorá znie *Ako reprezentácie, ktoré majú ľudia o veciach, ovplyvňujú ich narábanie s danými vecami*. Všimla som si tiež, aké

reprezentácie majú ľudia o veciach.

Pod pojmom materiálna kultúra rozumiem hmotné veci, objekty a artefakty, ktoré človek používa alebo ho obklopujú. ELKS definuje materiálnu kultúru ako „*oblasť kultúry zahrňujúcu materiálnu sféru ľudskej činnosti a jej výsledky*.“ (Slavkovský 1995: 339) S duchovnou kultúrou, do ktorej môžeme zahrnúť aj konanie ľudí a motivácie k tomuto konaniu, ju prepája a tvrdí „*v gnozeologickej rovine možno m. k. odlišiť od duchovnej kultúry, s kt. vytvára jednotu ľudskej kultúry*.“ Preto pri skúmaní materiálnej kultúry musíme brať do úvahy aj duchovnú kultúru, ak chceme opísať kultúrny jav.

Pod pojmom veci teda v práci rozumiem materiálne objekty, do ktorých patria veci každodennej spotreby, ktoré človeka obklopujú, upomienkové predmety, ale tiež miesta, ako napríklad záhrada, chata, byt alebo pivnica, taktiež korešpondencia, fotografie a recepty, a teda aj jedlá a nápoje. Tieto veci v sebe pre informátorov niesli rôzne významy a pri rozhovore o týchto veciach sa im vynárali rôzne predstavy, pre tieto predstavy budem používať pojem reprezentácie. Každodenný kontakt s vecami zasahuje okrem materiálnej sféry aj do iných oblastí, a tým môže ovplyvniť aj sociálne vzťahy. Vo svojej práci o vplyve vecí a ich každodenného používania v živote človeka píše Bobáková. „*Predmety sú stabilnou súčasťou každodenných činností. Sú súčasťou stratégie upevňovania vzájomných medziľudských vzťahov a sú zakomponované do série činností*.“ (Bobáková 2007: 140)

Vecami a materiálnou kultúrou sa zaoberá aj antropológ Daniel Miller. Millerova teória vecí spočíva v schopnosti vecí konať, podobne ako je to u Bruna Latoura a Alfreda Gella. Túto schopnosť nazýva *agency*. Veci, ktoré človek vlastní, alebo ktoré ho obklopujú, dokážu človeka ovplyvniť v konaní a správaní, môžu človeka „prenasledovať“ alebo „obšťať“. Tvrdí tiež, že vďaka ich trvácnosti sa u nich môže vytvoriť schopnosť konať, ktorá je vlastná viac pre veci, ako pre ich majiteľov, ktorí ich dočasne vlastnia (Miller 2001: 119). Jeho teória však siaha až k takým tvrdeniam, že v extrémnejších prípadoch objekty môžu nadobudnúť takú schopnosť konať, ktorá pôsobí na majiteľov despoticky a skľučujúco. Dokážu v sebe personifikovať niečo zo živých bytostí, ktoré svojich majiteľov môžu prenasledovať (Miller 2001: 120).

Výsledky môjho výskumu nedokazujú konanie vecí. Avšak moji informátori niektoré veci v určitých situáciách personifikovali, a teda prisudzovali im schopnosť konať. Bolo to pri výpovediach „*zápasíme s vecami, veci sa objavujú, rozutekajú sa, zmiznú, bojujú s vecami, posledné stretnutie so svetom*.“ Ukazuje sa tu, že schopnosť vecí konať niekedy pripisujú veciam ľudia. Na druhej strane si však aj uvedomujú, že veci sú len hmotné a neživé objekty, preto nemôžu vyvíjať žiadnu aktivitu. Schopnosť vecí konať z Millerovej teórie nebudem považovať za objektívnu vlastnosť niektorých vecí, ale vlastnosť, ktorú niektorým svojim veciam pripisujú v určitých situáciách ich majitelia.

Veci reprezentujú. Materiálne objekty sú často médiom pre vyjadrenie reprezentácie myšlienok, konceptov, hodnôt a významov (Boivin 2008: 30). Toto tvrdenie Boivinová dopĺňa ďalším tvrdením, že významy symbolov, ktoré v sebe nesú veci, nie sú podmienené svojimi fyzikálnymi vlastnosťami (Boivin 2008: 41). To znamená, že veci na seba viažu symboly, významy a predstavy, ktoré nevidíme voľným okom pri pohľade na danú vec.

Všeobecnú teóriu reprezentácií rozpracoval Dan Sperber. Pomocou reprezentácií sa podľa Sperbera dajú vysvetliť akékoľvek kultúrne fenomény. Reprezentácia v sebe zahŕňa tri javy: to, čo reprezentuje; to, čo je reprezentované a používateľa reprezentácie. Tvrdí, že existujú dve formy reprezentácií, mentálne a verejné. Mentálnymi reprezentáciami môžu byť viery, spomienky, presvedčenia, predstavy, významy. Existujú v používateľovi. Ak existujú mimo používateľa, vtedy ide o verejnú reprezentáciu, a to sú vety, mýty, povera, piesne a ďalšie. (Sperber 1996: 32) Verejná reprezentácia predstavuje interpretáciu mentálnej reprezentácie. V mojej práci chápem mentálne reprezentácie ako predstavy, ktoré majú ľudia o veciach. K reprezentáciám teda patria spomienky, ktoré sa viažu na určité materiálne veci, významy, ktoré im prikladajú, pocity a predstavy, ktoré sa im spájajú s daným predmetom, všetko to, čo v nich daná vec vyvoláva. Konkrétne to môže byť spomienka na starkých pri pohľade na predmet, ktorý od starkých dostali, alebo ktorý starí rodičia používali, alebo pocit samostatnosti, ktorý sa informátorovi vybaví pri spomínaní chaty, kde trávil počas dospievania veľa času. Spomienky teda chápem ako typ reprezentácií,

ktoré sú uchovávané v pamäti.

V našom prípade spomienky súvisiace so životom informátorov patria do oblasti epizodickej pamäte, ktorá uchováva informácie o udalostiach a vzťahoch medzi týmito udalosťami. Podľa Tulvinga (1972) je epizodická pamäť systémom, ktorý je náchylný na transformáciu alebo stratu uchovávaných informácií. Spomienky teda nemusia byť vždy pravdivé a ako uvidíme v materiáli, niektoré budú aj do istej miery transformované. Pamäť je zložitý systém, ktorému sa ale bližšie v práci nevenujem. V centre mojej pozornosti je viac to, ako reprezentácie, ktorých súčasťou sú aj spomienky, ovplyvňujú ľudské konanie a nie samotný proces uchovávaní a vyvolávaní spomienok. Mentálne reprezentácie sa stali verejnými vtedy, keď mi o nich informátori povedali. Verejné reprezentácie môžu mať viacerých používateľov a takisto aj veľa variácií. Sperber tvrdí, že niektoré reprezentácie sa šíria v súboroch, to znamená, že existujú súbory reprezentácií, ktoré sa šíria spoločne. Distribútorom takýchto súborov môže byť inštitúcia (Sperber 1996: 76).

V inštitúciách sú niektoré mentálne reprezentácie zdieľané viacerými členmi. Takouto inštitúciou, v ktorej sa niektoré reprezentácie šíria jednoduchšie, je v mojej práci rodina. O niektorých veciach mali jednotliví členovia rovnaké reprezentácie. Taktiež o súboroch vecí sa podobne šíri súbory reprezentácií. Takýmto súborom sa vo výsledkoch výskumu ukazuje napríklad starkých pivnica, v ktorej sa nachádza množstvo vecí. Za súbor môžeme takisto označiť reprezentácie o týchto veciach. Spomienky, pocity a predstavy, ktoré môžeme jedným slovom pomenovať ako reprezentácie, môžu mať pozitívny aj negatívny náboj. To znamená, že spomienka, ktorú predmet vyvolá, môže byť príjemná alebo môže byť nepríjemná, smutná, tragická. Aj na základe tohto charakteru sa odráža vzťah človeka k danému predmetu a tiež jeho narábanie s týmto predmetom. Ľudia majú tendenciu nepríjemných vecí sa zbavovať a naopak tými pozitívnymi sa obklopovať alebo uchovávať ich. Táto tendencia sa ukazuje aj vo výsledkoch môjho výskumu. Mentálne reprezentácie, ktoré sa nachádzajú v mysliach ľudí, takisto ako verejné reprezentácie, ktoré sú verejnými prejavmi mentálnych predstáv, majú vplyv na ľudské konanie. Sú tiež určujúce pri postojoch a vzťahoch ľudí k veciam. Dôležité je si tiež uvedomiť, že k jednému

predmetu môžu mať rozdielni členovia rodiny rôzny vzťah, to znamená, že na jeden predmet sa vzťahujú rozličné reprezentácie, a teda jednotlivých členov pri narábaní s danou vecou motivujú a vedú iné predstavy.

Pri analýze narábania s niektorými zdedenými vecami v rodine používam pojem symbolický kapitál, ktorý zaviedol Pierre Bourdieu (1998). Bourdieu charakterizuje štyri druhy kapitálu: ekonomický, kultúrny, sociálny a symbolický. Pri symbolickom kapitále však vidíme, že môže existovať v rôznych formách, ktoré zasahujú aj ostatné typy kapitálov. „*Symbolickým kapitálom je ktorákoľvek vlastnosť (kapitál ktorejkoľvek druhu - fyzický, ekonomický, kultúrny, sociálny), pokiaľ je nahlížená sociálnymi činiteľmi, jejichž kategórie vnímaní jsou takové, že ji dokáží poznať (vidieť) a uznať, oceniť.*“ (Bourdieu 1998: 81) Symbolickým kapitálom v skúmanej rodine sú niektoré predmety, ktoré všetci členovia rodiny považujú za cenné dedičstvo a taktiež predmety, ktoré demonštrujú ich dobré medzigeneračné aj ostatné vzťahy v rodine. Ako uvidíme neskôr, môžeme tu zaradiť hodinky, ktoré sú dokladom medzigeneračnej úcty a knihy, ktoré svedčia o odovzdávaní vzdelania, dôležitého pre skúmanú rodinu.

3 Veci a reprezentácie o nich

V tejto kapitole uvediem a priblížim konkrétne príklady vecí, ktoré často figurovali vo výpovediach informátorov. Na vybrané veci sa im viaže veľa spomienok, pocitov a predstáv. K jednotlivým veciam majú tiež rôzne vzťahy. Počas výskumu som sa stretla s výpoveďami o mnohých veciach, ktoré sa v rodine nachádzajú. Z materiálu vyberám len niektoré, o ktorých mi rozprávalo viacero alebo všetci informátori. Veciam, ktoré boli menej a zriedkavejšie spomínané, a teda sú menej výrazné vzhľadom k výsledkom výskumu, nebudem venovať väčšiu pozornosť. Taktiež nemôžem spomenúť všetky veci kvôli rozsahu práce. Touto kapitolou budem teda odpovedať na otázku, aké reprezentácie majú ľudia o veciach.

3.1 Záhrada

V súčasnosti sa jedná o jednu záhradu, ktorú vlastní a najviac sa o ňu stará mama Magdy a jednu neobhospodarovanú záhradu s chatkou. Ostatní členovia sa na obhospodarovanie prvej záhrady tiež podieľajú, každý iným dielom.

Okrem toho tam trávia alebo v minulosti trávili veľa času. Záhrady ležia blízko pri sebe a nachádzajú sa v okrajovej štvrti mesta Prešov, v doline s inými záhradami a niekoľkými rodinnými domami. Kedysi vlastnili záhradu aj už nežijúci rodičia Petra, v celej práci označovaní ako „starkí“.

Blízky vzťah má k záhrade svojej mamy Magda, ktorá tam trávi chvíle už od svojho detstva. Prežila tam veľa situácií s rodinou, ale i sama a viaže sa jej k záhrade veľa spomienok. Záhrada sa jej spája s rodinou, s prírodou a prácou, oddychom po práci, pocitom spolupatričnosti a mnohými ďalšími pocitmi. Pri rozprávaní o záhrade sa jej vynárajú konkrétne spomienky na zážitky prežité na tomto mieste. O týchto spomienkach by sa dala napísať samostatná práca, preto sa pokúsim iba na pár príkladoch ukázať Magdine reprezentácie o záhrade. „... to som išla hore cez huru a vlastne výhľad na tú celú dolinu a pohľad na tú dolinu, a potom už keď som prišla a bola tam mama a mala stále dačo dobré navarené a dali sme si kávu a troška posedeli, porozprávali, no a potom už sme išli stále dačo robiť.“ „To boli také celkom pekné chvíle, keď sme to všetko robili spolu.“ „Mne sa záhrada spája s mamou.“ „Jedna taká typická situácia, ktorú skutočne milujem, to je obdobie, keď na jeseň sú jablká a oberáme jablká.“ „Ale toto s tými chlapcami, s tými deťmi, keď sme robili ten jablčný mušt, to bolo strašne pekné.“ „No a potom sa ešte vlastne tá záhrada viaže aj na psíka, čo sme mali, takého bieleho, na Belu, hej, lebo ona tam, asi dve zimy sme ju tam mali.“ Viacerým členom rodiny sa záhrada spája so psom Belou, ktorého tam mali približne pred desiatimi rokmi. Väčšina spomienok na Belu je tu zahrnutá v komplexe reprezentácií o záhrade. Dokazujú to aj spomienky ostatných informátorov. Od opisu záhrady Magda prešla k spomínaniu veľmi konkrétnych situácií. Väčšina reprezentácií, a teda spomienok, pocitov a predstáv bola kladná, príjemná, často aj veselá. Záhradu vníma ako miesto, kde sa často stretávala rodina, avšak medzi kladnými reprezentáciami sa našlo aj zopár negatívnych, a teda, že záhrada pôsobila v istom zmysle ako prvok rozdeľujúci rodinu. „Troška smolu som mala, že som nenatrafila na životného partnera, ktorý by mal k tomu aspoň troška vzťah, že by to, tým pádom to náš vzťah a rodinu ako celú nestmeľovalo, skôr sa obávam, že to potom aj rozdeľovalo.“

Príkladom reprezentácií o záhrade odlišného

charakteru sú reprezentácie Petra, Magdinho manžela. Pri slove záhrada si spomínal na záhrady, ktoré navštevoval v detstve. K súčasnej záhrade nemá vybudovaný vzťah, pretože sa považuje za „krík zasadený do tej záhrady v dvadsiatich siedmich rokoch“, to znamená, že na nej nevyrastal a nemá vybudovaný vzťah k práci na záhrade. Pri dlhšom rozprávaní o záhrade sa mu vynorili aj príjemné a vtipné príhody s rodinou a s jeho otcom.

Často sa vyskytujúcou reprezentáciou bola predstava o pití kávy na záhrade po obede, alebo relax po práci pri dobrom babkinom jedle. Vidieť je to už aj vo vyššie spomenutej výpovedi Magdy. A tiež ostatných členov. Peter: „U svokrovcov to zase má takú atmosféru pomerne príjemnú, pretože je tam vlastne ako mama, ktorá sa o tú záhradu stará. Pre mňa sú to najkrajšie chvíle, keď niečo jem alebo pijem kávu.“ Júlia: „...proste babka to má tak urobené, ale to tak má byť, hej, že ona to má tak spravené ako to má rada. Je tam výborná káva...“ Zuzana: „A ešte so záhradou sa mi spája jablková torta, taká z nalúpaných podusených jabĺk s piškótami, to sa mi tak spája so záhradou.“

Z posledných výpovedí je tiež vidieť, že všetkým členom rodiny sa spája záhrada s osobou babky, a teda Magdinej mamy, ktorá sa o záhradu stará a trávi tam najviac času. Ostatní členovia rodiny majú záhradu radi, vážia si ju a rešpektujú povinnosti, ktoré v sebe nesie starostlivosť o záhradu. Odráža sa tu vzťah k babke, pre ktorú záhrada veľa znamená, a teda ostatní členovia dokazujú svoj vzťah k babke aj prostredníctvom vzťahu k záhrade. Aj v minulosti počas študentských rokov vnúčať, ktoré mali veľa iných záujmov, rešpektovali babkine želania a chodili pomáhať s prácami vo voľnom čase. Dnes na to spomínajú príjemne, aj keď so slovnými spojeniami „chodili sme makat' na záhradu“ „proste sme prišli zo školy a davaj na kopec a kopat' bandurky do večera.“

Predstavy spájajúce sa so záhradou sa u ľudí líšia. Na formovanie týchto predstáv pôsobí viacero faktorov. Závisí to od času stráveného na záhrade, od zážitkov, tiež od ľudí, s ktorými ten čas bol trávený a od osobného prežívania týchto chvíľ. Od týchto predstáv sa následne tiež odvíja vzťah k záhrade, a to znamená, že to ovplyvňuje aj správanie sa týchto ľudí v súvislosti so záhradou. Tu môžeme zahrnúť

chut' tam chodiť, frekvenciu chodenia na záhradu, pracovanie na záhrade, alebo na druhej strane, vyhýbanie sa tomuto miestu.

3.2 Starkých vecí

Ide o veci, ktoré patrili kedysi Petrovým rodičom. Tí už nežijú, preto Peter s rodinou ako ich jediné dieťa, všetky ich veci vrátane bytu a troch pivníc pod bytom zdedil. Byt a tiež pivnice sa nachádzajú v Prešove, sú plné vecí, ktoré starkí počas svojho života nadobudli a ich výraznou charakteristikou tiež bolo, že sa takmer žiadnych vecí nezbavovali. V predchádzajúcej kapitole sme videli, že vzťah k záhrade bol ovplyvnený vzťahom k babke. Takisto tu môžeme pozorovať vzťah k veciam nežijúcich starkých prostredníctvom vzťahu k starkým.

Aj keď vzťah k starkým bol dobrý, nie všetky veci sú pre pozostalých potrebné a majú pre nich význam. Význam týchto vecí sa tiež zosilňuje alebo zoslabuje v závislosti od člena rodiny a od reprezentácií, ktoré o daných veciach má. Množstvo zdedených vecí však zvyčajne vnímajú členovia rodiny negatívne. Peter: „Z tých materiálnych vecí je to v podstate tak, že to dostaneš do dedičstva bez toho, či to chceš, alebo nechceš niekedy.“ Smrťou starkých väčšina týchto vecí pre nich stratila svoju funkčnosť a význam, preto ich často označujú ako haraburdy. Boli to veci, ktoré pri svojich každodenných potrebách využívali starí rodičia. Haraburdami, ktoré novým majiteľom prekážajú, sa stali tie veci, o ktorých majú členovia rodiny málo reprezentácií. Neviažu sa im na nich spomienky, príbehy a pocity. Ostatné veci, o ktorých majú viacero predstáv, sa nestali haraburdami, aj keď už neslúžia svojim pôvodným majiteľom. Vidíme tu, že to, či sa vec stane pre majiteľa haraburdou, alebo nie, ovplyvňujú aj reprezentácie. Michal: „Tá vec má zmysel vtedy, keď niekomu slúži a slúžila tým ľuďom, ktorí odišli, a vlastne tým pádom aj tie veci do určitej miery strácajú svoj význam.“ Martin: „V tomto byte po starkých, tam je strašne veľa haraburdia, no to sme tiež zdedili (smiech), bohužiaľ, dve plné pivnice vecí, s ktorými nevieme čo robiť, tam je prostě všetko od prázdnych fliaš cez staré skrine, gramofóny, prostě všetko, akože naši starkí odkladali všetko.“

K veciam po starkých patrí bytové zariadenie, nábytok, ich osobné veci a všetky veci, ktoré

odkladali do pivníc. Pri otázke, aké veci sú v starkých pivnici, sa odpovede od seba dosť odlišovali. Informátori si pamätali zväčša odlišné veci, ktoré im utkveli v pamäti. Boli aj také, ktoré si pamätali všetci informátori. Najčastejšie sa vyskytovala odpoveď staré noviny, fľaše od alkoholu a nepotrebné haraburdy. Pri nepotrebných haraburdách sa odpovede rôznili. Najčastejšie informátori zdôrazňovali veľké množstvo a nepotrebnosť týchto vecí. Peter: „Ako zostáva niečo, čo je ako také to hmotnomateriálne dedičstvo po mojich rodičoch, to znamená, že sú to veci, ktoré nie sú dajme tomu vždy potrebné, ale nás viaže k tomu nejaký citový vzťah.“ Michal: „Zrazu máš kvantum vecí prostě, plný dvojizbový byt a tri plné pivnice, nechcem povedať že harabúrd, ale z veľkej časti vecí neužitočných a prostě nepotrebných, ktoré už nepotrebovali ich samotní majitelia a okrem toho ešte máš aj veci, ktoré používali, ale tebe už sú vlastne zbytočné.“ Množstvo vecí, ktoré ostalo po starkých smrti, je teraz majetkom Hudákovcov, preto s ním môžu nakladať podľa vlastnej vôle. Tu však môžeme sledovať, že ich vôľa silne podlieha ich reprezentáciám o týchto veciach, ktoré im pripomínajú starkých, a teda je tu veľký problém zbaviť sa týchto vecí. Ich množstvo im prekáža, avšak niečo im bráni v tom, aby to množstvo zredukovali, prípadne sa ho zbavili.

Okrem týchto predstáv, ktoré svedčia o akejsi ťarche týchto vecí, ktorá členov rodiny obťažuje, má väčšina informátorov aj spomienky úplne iného charakteru. Sú to spomienky na obdobie, keď tieto veci ešte patrili starkým. Najsilnejšie je to vidieť u Petra, ktorý v tom byte obklopený týmito vecami vyrástol a ďalej u detí, ktoré sa k starkým chodili hrať a prichádzali s nimi do kontaktu. Magda: „Dost' veľa hračiek si našli deti a strašne sa im to páčilo, v pivnici, to chodili so starkým na také výpravy do pivnice a tam si našli hračky ako po ujovi Petrovi hej, po svojom otcovi. Tak to bolo pre nich také zaujímavé.“ Peter: „Ako pre deti to asi malo to čaro, ktoré tieto priestory majú pre nových, ktorí tam prichádzajú, že sa zoznamujú s predmetmi, s tými vecami a môžu si odvíjať vlastnú fantáziu života tých predmetov.“ Najviac reprezentácií o pivnici a starkých vecí v nich mali teda Peter a jeho synovia Martin a Michal. Vedeli vymenovať najviac vecí, ktoré sa tam nachádzajú a aj s týmito vecami sa im viažalo viac spomienok a pocitov. Michal: „Tak tie veci boli stále pre mňa také

najzaujímavejšie alebo najčarovnejšie, lebo to boli fakt staré veci a boli veľmi zvláštne, to bol taký poklad doslova.“ Po vymenovaní mnohých vecí často uvádzali aj širšie spomienky a zážitky, s ktorými sa im daná vec spájala alebo pocity, ktoré v nich vec vyvolávala alebo dodnes vyvoláva. Chodenie so starkým do pivnice pre nich znamenalo objavovanie a zoznamovanie sa so zaujímavými vecami, ktoré ešte nevideli a vyvolávalo to v nich tajuplné pocity.

V spomienkach veľmi často figurovali starkí, ktorí tieto veci používali, alebo im patrili a rozprávali o nich vnúťatám. Nestalo sa, aby pri rozprávaní o týchto veciach nespomenuli aj starých rodičov. A teda môžeme tiež pozorovať, ako na seba veci viažu spomienky týkajúce sa ľudí. Spomienky, v ktorých figurovali niektoré z týchto vecí sa často vzťahovali na celé príbehy alebo opisy hier, ktoré sa s vecami deti hrali. Okrem vecí, ktoré sa nachádzali v pivnici, mnoho vecí, ktoré si vybavujú sú tiež zo starkých bytu. Sem patrí sekretár u starkých a šuflíky, v ktorých mali starkí rôzne veci. Martin: „Jediný ten pocit z toho mám, že to bolo stále také, také, keď sme otvorili ten šuflík, no ich bolo viac takých šuflíkov, priehradok a neviem čoho, tak stále sme mali taký pocit, že je to také niečo čarovné, také tajné. A stále to potom starká otvorila a my sme sa to stále snažili dať presne na to isté miesto a iba sa na to pozrela a: „No čo chlapci, kutrali ste, kutrali?“ Prostě ona to hned' vedela, že sme sa tam prehrabovali.“ Táto spomienka o tajnom objavovaní a snahe, aby ich starká alebo starký nepristihli sa vyskytla vo výpovediach viacerých informátorov. Spomínajú však na to príjemne a s humorom. Vybavuje sa im však opäť pocit tajuplnosti a napätia z objavovania čohosi neznámeho a veľmi zaujímavého.

Tieto pocity do istej miery ovplyvnili utváranie si reprezentácií a môžeme povedať, že ich podporili, pretože reprezentácie o sekretári, veciach v šuflíkoch alebo aj v pivnici sú dodnes veľmi rozšírené a bohaté, aj keď sa utvárali niektoré už pred dvadsiatimi rokmi. Zuzana: „Sekretár sám osebe mal takú špecifickú vôňu, lebo starká mala v takom sklenenom pohári kocky cukru, rôzne voňavky, potom takú fľaštičku s takým nejakým výťažkom z ľalie, všelijaké náhrdelníky, čo starká nosila, nejaké brošne, potom tam boli staré polámané okuliare, staré starkého protézy a bola tam, v takom obrúsku tam boli zabalené hodinky.“ Cez spomienky na veci sa informátorom

vyvolávali okrem spomienok na ľudí a činnosti aj spomienky na hudbu. Ako príklad v tomto prípade slúži spomienka na starkých starý gramofón, cez ktorý sa Michalovi vyvolali spomienky na konkrétne piesne, ktoré na tom gramofóne v detstve u starkých počúvali. Keď sa vrátim ešte k spomienkam na ľudí a činnosti prostredníctvom spomienok na veci, spomeniem príklady, o ktorých hovorili tiež všetky tri vnúťatá, a teda pri spomínaní vecí u starkých sa im vynorili situácie ako starký vysával a ako čistil zemiaky. Martin: „A zasa starký, ten nám robil stále keď čistil zemiaky, to bol preňho taký rituál, čistenie zemiakov, on sadol na takú stoličku, na taký hokerlík nejaký dal si tie zemiaky a stále nám robil s tou škračkou také tváre do tých zemiakov.“ Michal: „Viaže sa mi spomienka na starkých nábytok, keď sme vysávali, to bol rituál, to starký povykladal stôl, kreslá a my sme sa vždycky strašne tešili, to bolo ako bunker, vieš, to sa tak vyložil stolič, kreslá, potom tam vysával, no a to sme my s Martinom vždy najviac milovali, keď sme sa tam mohli skrývať popod tie veci.“

Jedinou vecou, ktorú spomínali všetci informátori, aj pôvodní členovia rodiny, aj manželky synov, ktoré patria do rodiny len pár rokov, boli strieborné hodinky po starkej otcovi. A teda o týchto hodinách má každý člen vytvorenú reprezentáciu, či už v podobe opisu hodiniek, konkrétnej spomienky, ktorá sa mu na hodinky viaže alebo inej spomienky, v ktorej sa hodinky vyskytujú. Hodinky v týchto reprezentáciách vystupujú ako rodinné dedičstvo, ako najstarší predmet v rodine, ktorý by v rodine mal podľa želania starkej aj ostať. Takýmto typom predmetov sa vo svojej práci venovala Miroslava Bobáková, ktorá ich charakterizovala ako symbolický kapitál rodiny. Rodina sa prostredníctvom vecí, ktorá má význam pre rodinu ako celok, identifikuje a vo vzťahu k danej veci sa utvárajú isté pravidlá, ktoré by sa pri jej používaní mali dodržiavať. Bourdieu (1998) hovorí v súvislosti so symbolickým kapitálom o jeho spoločnom vnímaní sociálnymi činiteľmi a o schopnosti ho oceniť. V tomto prípade vidíme, ako hodinky a ich hodnotu vnímajú všetci členovia rodiny a považujú ich za rodinné dedičstvo. Zuzana: „No a také veľké rodinné dedičstvo, to sú strieborné hodinky po starkom, to sú také vlastne železničiarke hodinky otváracie, a to prostě sa aj pamätám, že starká ešte tak aj zdôrazňovala, že to bude vaše, nikdy to nepredajte.“ Okrem predstavy, že hodinky sú jediným dedičstvom rodiny, ktorá sa vyskytla

zhodná u viacerých členov, vyskytujú sa aj iné varianty reprezentácií o hodinkách. A teda tieto hodinky na seba viažu veľa rôznych reprezentácií. Peter: „Tie hodinky mi vlastne toho starého otca pripomínajú. Bol veľmi šikovný a veľmi vzdelaný a myslím, že aj veľmi talentovaný.“ O hodinkách a ich histórii sa šírili reprezentácie už prostredníctvom rozprávania starkej za jej života. Šíria sa aj teraz rozprávaním ostatných členov. O tom svedčí informovanosť o hodinkách aj v prípade neviest. Príhody s hodinkami však aj vznikajú a okruh reprezentácií o dedičných hodinkách sa stále rozširuje. Martin: „To boli také železničarske hodinky, také strieborné a samozrejme už nefungovali predtým a oco ich dakde proste vycapil do dajakej vitríny v obývačke, Danko ju otvoril a hodinky spadli a sa rozflákali úplne, takže asi tie hodinky neviem, či ešte vôbec, ešte asi existujú.“ Príhodu o spadnutí hodiniek z poličky som si vypočula počas výskumu viackrát. Niektoré verzie boli dramatickejšie, iné menej. Predstavy o hodinkách sa teda stále vyvíjajú, obmieňajú a pribúdajú.

3.3 *Knihy, obrazy a cédečka*

Tieto skupiny predmetov majú spoločnú charakteristiku, ktorú vo svojich výpovediach zdôrazňovali aj informátori, a teda všetky tri skupiny môžeme zaradiť k predmetom súvisiacim s umením. Sú produktom a výsledkom umeleckej činnosti. Medzi charakteristiky rodiny, ktoré pomenovali samotní členovia patrí tiež záujem o umenie, preto táto kapitola bude o umeleckých veciach, ktoré sa v rodine nachádzajú a zohrávajú istú úlohu v ich každodenných životoch. Na tomto mieste bližšie charakterizujem len reprezentácie o knihách.

Vzťah ku knihám charakterizovali viacerí členovia ako blízky a intenzívny. Rodina vlastní množstvo kníh a ďalší obnos kníh zdedila po smrti starkých. Peter: „Taký asi najcitovejší vzťah, ktorý asi bol, tak to bol ako časť kníh, ktoré zostali, napriek tomu, že už sa vlastne v súčasnosti asi knihy málo čítajú, ale vlastne tvoria akože také nejaké emočné dedičstvo tejto rodiny.“ Rodina buduje intenzívny vzťah ku knihám už pri najmladších členoch. Pri zúčastnenom pozorovaní som sa často stretla so situáciami, kedy dospelí členovia rodiny čítali knihy najmladším deťom z rodiny alebo im o knihách rozprávali. Pri bližšom pohľade do knihy, nie len na knihu, v tejto rodine som

zistila, že často sa vyskytujúcou knihou je detská knižka Nevedkove dobrodružstvá. Je to prvá kniha, ktorú prečítal Peter, otec rodiny, a je to tiež kniha, ktorú si po rokoch našli jeho deti u starkých a čítali si ju spolu s nimi. Neskôr túto knihu, avšak v inom vydaní mali vo svojom vlastníctve už aj deti, ako ďalšia generácia po Petrovi.

Počas výskumu som vypozerovala ďalšie súčasné vydanie tejto istej knihy, ktorá bola hlavným záujmom najmladšej generácie. Tento titul sa bez môjho bližšieho vyzvedania dostal sám do výpovedí viacerých informátorov. Je jasné, že táto kniha zohráva v živote rodiny už dlho svoju úlohu. Nie však jej materiálna podoba je dôležitá, ale tá duchovná. Pri dedení alebo odovzdávaní v tomto prípade nie je artiklom materiál, ale reprezentácia. Rodičia sa nesnažia, aby sa stala majetkom ich detí kniha, ktorú mali oni v detstve. Dôležité pre nich je, aby reprezentácia o Nevedkovi, o jeho zážitkoch a príhodách bola prenesená aj na ich deti a neskôr na ich vnúčatá. Tento jav sa dá v tejto rodine pozorovať na viacerých príkladoch aj dievčenských kníh, ktoré odovzdáva Magda svojej dcére Zuzane.

V materiáli sa spomína viac vecí, ktoré majú pre svojich majiteľov umeleckú hodnotu a na základe toho s nimi aj narábajú. Umenie vzniká aj preto, aby v ľuďoch vyvolávalo pocity. A tieto pocity sa následne viažu na umenie, na diela, prostriedky, ktoré šíria umenie a tiež situácie, v ktorých sa ľudia s umením stretávajú. Tieto pocity sa môžu následne vyvolať pri opätovnom strete s daným umeleckým predmetom. Svoj vzťah k umeniu vyjadruje v jednej výpovedi Magda. Magda: „Strašne človek zabúda. Pamäť je neskutočne nespoľahlivá. Ako ostanú tie niektoré také útržky, ale veľa zaujímavých, zato si myslím, že aj zato spisovatelia píšú, maliari maľujú, aby niečo z toho života zachytili.“

3.4 *Recepty*

Tento príklad predmetov som z veľkej skupiny vecí, ktoré rodina počas výskumu spomenula, vybrala preto, že sa vyskytli v materiáli u viacerých informátoriek. Recepty a jedlá z nich pripravené na seba tiež dokážu viazať rôzne reprezentácie, ktoré sú v tejto rodine z hľadiska dedenia „v ženskej línii“ významné. Recepty spomenula počas výskumu prvá Zuzana, ktorá ich označila ako dedičstvo. Zuzana: „Aj recepty sa u nás dedia. Niečo, čo

robila babka, tak potom to robí mama. Mama zavolá babke, ako sa robí štedrák? A babka už povie, telo gramov cukru, telo gramov muky, telo maku...“ Za dedičstvo to považuje kvôli posúvaniu z generácie na generáciu. Často je to aj cielené, Zuzana sa snaží spísovať si recepty, ktoré má rada, a ktoré pripravuje babka alebo mama, pretože ako uviedla, rada by podedila po babke schopnosť variť. Túto vlastnosť môžeme tiež charakterizovať ako symbolický kapitál žien v tejto rodine.

Takisto tu môžeme pozorovať spoločné vnímanie tejto vlastnosti sociálnymi aktérmi, ktorá je označovaná ako symbolický kapitál, ako to charakterizuje Bourdieu (1998). Ostatní členovia vyzdvihovali dobré jedlá od babky pri rozprávaní o záhrade. S oddychom na záhrade sa viacerým členom spája predstava o tom, že tam babka vždy niečo dobré navarí. Pozitívom domácich receptov je to, že sú už overené, sú na nich zvyknutí a je tam istota, že im chutia. Okrem chuti a v našom prípade predstave o chuti, ktorú môžeme tiež nazvať reprezentáciou, na seba viažu jedlá aj iné reprezentácie. Zuzana: „Pre mňa je to také dedičstvo, ktoré je ešte tak špecifické pre našu rodinu a sú v tom vône, chute, pre mňa je to niečo nepominuteľné, čo proste sa nerozbije, nezhnije, ale sa to posúva a posúva.“

Videli sme, že na jedlá a recepty sa viažu okrem predstáv a očakávaní o chuti aj predstavy o vôňach a ich trvácnosti, nepominuteľnosti. Ďalším typom predstáv, ktoré sa viažu na jedlo, sú predstavy o ľuďoch. Získavanie receptov sa neuskutočňuje iba dedením. Recepty sa často získavajú od kamarátok, známych a kolegyň. V prípade Magdy som zistila, že pri varení receptu, ktorý má od mamy alebo od kamarátok, si vždy na danú osobu spomenie. Magda: „Taký napríklad význačný medovník keď robím, ten čo mám od Kováčových recept, tak si pomyslí na ich rodinu, hej, a je to tiež také strašne milé, alebo od kmotry keď mám, tak sa tiež celkom poteším, tak myslím vtedy na ňu. Čo mám od tety Branovskej už nerobím tie recepty.“ V tomto prípade nachádzame okrem reprezentácií o ľuďoch, ktoré na seba viažu jedlá a recepty, aj príklad toho, ako daná reprezentácia následne ovplyvní narábanie s daným receptom. Konflikt alebo momentálne už nie priateľský vzťah s osobou je dôvodom toho, že recepty získané od nej už Magda nepripravuje. Táto negatívna reprezentácia je rozhodujúcejšia v tomto prípade ako predstava

o chuti daného jedla.

Veci, ktoré som spomínala v tejto kapitole majú viacero spoločných znakov. Všetky sú majetkom rodiny Hudákovcov a na všetky sa viažu spomienky, príbehy, pocity alebo predstavy, a teda o všetkých majú členovia rodiny reprezentácie. Reprezentácie o týchto veciach sa v rodine šíria, niektoré sú rovnaké u viacerých členov. O niektorých veciach majú jednotliví členovia rôzne reprezentácie. Ku všetkým veciam majú členovia rodiny nejaký vzťah, to znamená, že sa im predmet páči alebo nepáči, potrebujú ho alebo nie alebo im niečo, niekoho pripomína, chcú sa ho zbaviť alebo si ho chcú ponechať, či je to záhrada, starkých vecí, knihy, obrazy, cédečka, fotografie, recepty, denníky alebo mnohé ďalšie, ktoré sme v tejto kapitole nespomenuli. K tomuto vzťahu prispievajú aj reprezentácie a dôsledkom tohto vzťahu je aj narábanie človeka s danou vecou. V tejto kapitole som ukázala, aké reprezentácie majú moji informátori o veciach. V nasledujúcej sa bližšie zameriam na to, ako tieto reprezentácie ovplyvňujú narábanie s týmito vecami.

4 *Narábanie s vecami*

V tejto kapitole sa bližšie pozrieme na narábanie s vecami, pod ktorým budeme rozumieť ľudské konanie vzťahujúce sa na veci. Patrí sem nadobúdanie vecí, dedenie, uchovávanie, zbavovanie sa a vyhadzovanie. Tieto činnosti sú bezprostredne spojené s vecami. Veci, ktorým sa budem venovať v tejto kapitole sa budú prelínať s už spomenutými vecami z predchádzajúcej kapitoly. Spomeniem tiež niekoľko príkladov takých vecí, ktoré som ešte nespomínala a vo výskume sa ukázali ako relevantné k výsledkom. Už sme ukázali, aké reprezentácie môžu mať ľudia o veciach. Touto kapitolou budeme odpovedať na otázku, ako reprezentácie ovplyvňujú narábanie s týmito vecami.

4.1 *Dedenie*

Na úvod som zvolila túto podkapitolu, ktorá neukazuje priamo narábanie s vecami, ale súvisí s ich nadobúdaním, preto by sme tento jav nemali prehliadnuť. Dedenie v tejto rodine súvisí prevažne s vecami starkých, ktoré som už charakterizovala. Zahrnuté sú tu aj mnohé iné veci, s ktorými som počas výskumu bola oboznámená. Dedenie je aj predmetom právnych predpisov, preto ľudia pod dedením

často rozumejú prevádzanie majetku podložené písomným dokladom. Často ho takto chápali aj informátori, preto na otázku Ako sa vo vašej rodine dedia veci? odpovedali v zmysle, že u nich sa nededí alebo sa to nerieši, nemajú závetu ani žiadne majetkové spory o dedičstvá. Dedenie ale tiež chápali aj ako posúvanie a prechádzanie vecí z predkov na potomkov v prípade starkých a iných zomrelých členov rodiny, a tiež prechádzanie vecí zo starších na mladších súrodencov alebo medzigeneračné používanie hračiek, oblečenia a iných predmetov. Zuzana: „Dedí sa veľmi prirodzene. Proste ak niekto niečo má, tak potom si to ten druhý buď vezme alebo to dostane.“ Martin: „U nás sa akože nededí extra. U nás veľmi neni čo dediť. V živote sme nemali nejaký, čo ja viem, konflikt, proste my to berieme tak, že je to v rodine.“

Najčastejším artiklom, ktorý v skúmanej rodine prechádza medzi generáciami alebo medzi súrodencami, sú knihy, hračky a oblečenie. Jediný predmet, ktorý všetci v rodine považujú za hodnotné dedičstvo sú už spomínané hodinky po otcovi starkej. Existuje tu však mnoho vecí, ktoré boli zdedené jednorázovo, a teda sa neprenášajú z generácie na generáciu, ale sú to veci, ktoré zdedila Zuzana po mamke, alebo niektorý zo synov po otcovi a podobne. Prešli iba z jednej osoby na inú. Prípadne si ich dotýčny po tom druhom vzal a považuje to za zdedenú vec. K takýmto príkladom patrí sveter, ktorý nosil Martin po svojom otcovi Petrovi. Martin: „To bol taký vyťahaný dlhý sveter modrý, mal takú atmosféru proste tých turistov tatranských zo sedemdesiatych rokov, keď naši boli ešte mladí a behali po kopcoch, tak to malo takú atmosféru ako z Medenej veže alebo z takého nejakého filmu.“ Predstavu o atmosfére svetra môžeme označiť ako reprezentáciu Martina o svetri. Na základe tejto reprezentácie Martin nosil tento sveter na turistické výlety a cítil sa v ňom ako z vysokohorského filmu.

Veci dedením menia majiteľa. Prenáša sa však len daná vec, nie vždy sa prenáša aj jej význam alebo spomienky, ktoré na ňu viazal jej majiteľ, a teda reprezentácie, ktoré o nej majiteľ mal. Tieto reprezentácie sa môžu prenášať, môžu však aj zaniknúť alebo u nového majiteľa vznikajú nové predstavy a významy. Peter: „Časť nábytku, ktorá prešla cez moju rodinu generácie do dedičstva mojich detí, ale oni už to berú ako racionálne, hej, treba mi - netreba mi.“ Na základe týchto vlastných reprezentácií,

ktoré človek o veci má, s danou vecou koná.

4.2 Uchovávanie a zbavovanie sa vecí

V predchádzajúcej časti som ukázala, ako dedením po úmrtí starých rodičov rodina nadobudla mnoho vecí. Pripočítali sa už k nadobudnutému majetku. Z hľadiska narábania s týmito vecami na základe reprezentácií z výskumu vystali tri skupiny vecí. Prvou skupinou sú veci, ku ktorým majú informátori citový vzťah. Pod citovým vzťahom k veci rozumiem, že sa na danú vec viažu spomienky, situácie, osoby alebo pocity.

Druhou skupinou sú veci, ktoré sa ešte v budúcnosti zídu. O týchto veciach sa najčastejšie vyskytuje predstava, že aj keď je to už používané, možno nemoderné alebo staré, je ešte šanca, že to niekedy využijeme, bude to ešte treba nám alebo našim blízkym. Tretiu skupinu tvoria veci, ktoré sú už nepotrebné, neviaže sa na ne citový vzťah. V prípade prvých dvoch skupín vecí budem častejšie hovoriť o uchovávaní.

Tretia skupina vecí sa viac spája so zbavovaním sa. Tieto činnosti však v žiadnej zo skupín vecí nie sú jednoznačné a samozrejme. K niektorým predmetom má jeden člen rodiny pozitívny vzťah, a teda nechce danú vec vyhodit', ostatní členovia rodiny ju však môžu označiť za haraburdu. Druhý jav, ktorý vnáša do narábania s týmito vecami nejednoznačnosť, môže byť aj rozpor jedného človeka vo vzťahu k veci. To znamená, že informátor často na jednej strane vníma vec ako haraburdu, no pri predstave, že by ju vyhodil, ju však obhajuje tým, že sa ešte môže niekomu raz zísť, a tak si danú vec ponecháva, aj keď mu jej prítomnosť prekáža. Problém, ktorý informátori najviac riešia, je pri všetkých veciach rovnaký, či uchovať alebo vyhodit'. Michal: „Vzniká teraz taký nepomer medzi tým, že na jednej strane sa snažíme tie veci opatrovať a na druhej strane vlastne tú vec nie je najmenší problém vymeniť, lebo je to vec.“

Riešením pri rozhodovaní sa, či vec vyhodit' alebo nie, býva aj jej darovanie niekomu, kto ju ešte využije. Informátori to vidia ako isté riešenie už pre spomínané ekologické čítanie. Môžeme tu vidieť akési ponechanie si vecí „na dialku“, a teda vec sa nezlikviduje, ale ešte niekomu slúži. Okrem ekologicky motivovaného darovania vecí uvidíme na príklade gauča takisto ponechanie si „na

dialku“ avšak z iného dôvodu. Materiálne veci majú schopnosť uchovávať spomienky, a to môže byť ďalším dôvodom ponechania si danej veci - ponechanie si „skladiska“ spomienok. Magda: „Keď sme museli zlikvidovať tú domácnosť, ktorú používali starkí, veľa vecí sa vyhodilo. Oblečenie, ktoré bolo slušnejšie, tak sme dali na charitu.“ Ďalším dôvodom prečo vec nevyhodit', ale uchovať je ponechanie pre ďalšie generácie, či už by to ešte využili alebo ako ukážku a svedectvo ich detstva a minulosti, čo používali, napr. hračky, detské kresbičky, staré žiacke knižky.

Pri rozdelení vecí na tri skupiny som tretiu skupinu spomínala v súvislosti s vyhadzovaním a zbavovaním sa. Sú to veci, ku ktorým členovia rodiny ako to sami pomenovali, nemajú „citový vzťah“ alebo sú nefunkčné a už nepotrebné. Časť vecí z tejto skupiny sa dotýka aj nevyhadzovanie a uchovávanie. Nie je to však uchovávanie pre ďalšie generácie ani príklad toho, že sa to ešte zide. V tomto prípade ide o veci, ktoré informátori nevymenúvali, ale spomínali ich v súvislosti s množstvom vecí, ktoré im zavádzia a nevedia si s nimi dať rady. V tejto súvislosti hovorili aj o zápasení s vecami. Zuzana: „Máme strašne veľa bludov, ktoré sa nám len nechce vyhodit'. Či už len lenivosť alebo neporiadok, o mnohých veciach ani nevieme, že ich máme.“

Častejšie informátori spomínali množstvo vecí, ktoré majú, v súvislosti s neporiadkom a s pohlcovaním domácnosti vecami. V tejto súvislosti môžeme vidieť prepojenie s teóriou D. Millera, ktorý hovoril o schopnosti vecí konať. Vo výpovediach informátorov tohto charakteru veci „konali“. Svojich majiteľov „strašili, vynárali sa z neporiadku, rozutekávali sa, schovávali sa“. Veci ako neživé predmety nie sú schopné tieto činnosti vykonávať. V Millerovej teórii sú však veci konajúce. Z výskumu vidíme, že schopnosť vecí konať im pripisujú ich majitelia. Príkladom môžu byť nabíjačky, ktoré sa vždy „rozutekajú“ po byte, a ak ich majitelia potrebujú, nevedia ich nájsť. Personifikovanie vecí sa však častejšie deje pri rozprávaní o veciach vo všeobecnosti. Je ťažké preto vybrať príklad konkrétnej veci, ktorá je personifikovaná.

Posledným a najviac vyskytujúcim sa dôvodom, prečo sa veci uchovávajú a nevyhadzujú je špecifickosť reprezentácií, ktoré o nich ich majitelia majú. Sú to veci, ktoré sme bližšie popísali v predchádzajúcej kapitole, a teda

veci, ktoré na seba viažu spomienky, príbehy, pocity a predstavy. Najväčšiu skupinu takýchto vecí tvoria predmety po starkých. Petrovi pripomínajú rodičov, ale aj detstvo a mnoho zážitkov a situácií prežitých v ich okolí. Deťom pripomínajú starých rodičov a takisto ich detské hry.

Do tejto skupiny však patria aj iné veci. Často boli spomínané dary od rodiny a priateľov, ale aj veci každodennej spotreby, ku ktorým sa viažu nejaké spomienky a situácie. Zuzana: „Keď nám niekto odniekiaľ niečo donesie, hoc len malú prkotinku, tak potom je mi to ľúto vyhodit', lebo mi to proste pripomína dané osoby. Veľa vecí sa uchováva preto, že sa k nim viažu rôzne spomienky.“ Narábanie s týmito vecami je ovplyvnené týmito spomienkami, a to tak, že sa ich majitelia nevedia zbaviť, aj keď v niektorých prípadoch to vidia ako praktické. Zničením alebo vyhodnením veci, ktorá v sebe nesie spomienky, by pre ich majiteľov mohla znamenať obavu pred zničením daných spomienok spolu s vecou, a to im bráni vec odstrániť zo svojho okolia.

Na veciach z prvej skupiny, ku ktorým majú informátori „citový vzťah“, vidíme najsilnejšie konanie ovplyvnené reprezentáciami. Pre Petra je jednou takouto vecou gauč, na ktorom spával v detstve aj v mladosti. V jeho dospelosti na ňom vídaval oddychovať svojho otca. Všetko toto sa mu pripomenie pri predstave tohto predmetu. Domácnosť jeho rodičov sa po ich smrti likvidovala, Peter sa ale snažil nájsť gauču iné miesto. Peter: „Hľadám preňho ešte také uplatnenie, aby poslužil ešte niekomu inému. Som ochotný dať ho do charity, ale charita už oňho nemá záujem.“ Vidíme tu hľadanie akéhokoľvek riešenia pre zachovanie gauča. Nemusí byť v našej blízkosti, už ho možno nikdy neuvidíme, ale máme vedomie, že niekde je, že nezanikol celkom, nie je zlikvidovaný. Reprezentácie o gauči sú pre Petra také silné, že akékoľvek zachovanie gauča bude preňho zadost'učinením. Nevyhodit' ho za žiadnu cenu môže byť spôsobené Petrovou obavou, že so zánikom gauča zaniknú aj reprezentácie, ktoré o ňom má. Ta však nemusí byť pravidlom.

Aj po zániku alebo vyhodnení predmetu spomienky a predstavy o ňom ďalej môžu pretrvávajúť medzi členmi rodiny. Peter: „... mi akosi vadí keby mal ísť niekde preč alebo byť vyhodnený. Jednu dobu som zvažoval dať to nejakým našim minoritným spoluobčanom,

ale došiel som k tomu poznaniu, že darovať im ho je trochu ako zosmiešnenie hodnoty toho nábytku.“ Sú to však Petrove reprezentácie a môžeme tiež pozorovať, že tieto predstavy nie sú zdieľané inými členmi rodiny, ktorí pre toto konanie nemajú pochopenie. Michal: „On proste si chce po starkých nechať všetko, gauč alebo tak, čo ako nikto nepotrebuje a je to len vec, tí ľudia odišli a gauč, môže ti ich pripomínať, alebo nejaké obdobie života, ale podľa mňa to zachádza do sféry, ktorá nie je ani potrebná, ani užitočná.“

Ďalšou vecou, ktorá ostáva v rodine a ukazuje konanie ovplyvnené reprezentáciami je tričko po Magdinom synovi Martinovi, ktoré nosil v detstve ako malý chlapec. Niektoré predstavy a spomienky o tomto tričku sú zdieľané Magdou a jej mamou Martou, pravdepodobne aj ďalšími členmi rodiny. Pohľad na tričko Magde prinavracia spomienky na čas, keď v ňom chodil oblečený ešte jej syn. Teraz má príležitosť obliecť ho vnukom, čo zosilňuje jej spomienky. Preto sa trička nevie zbaviť. Magda: „Si presne pamätám ako som ho kúpila Martinovi, to bol jeden z prvých seconhandov v Prešove po revolúcii. To bol taký námornícky motív, také veľmi dobré tričko to bolo a dlho ho nosil. A minule, keď sme boli na záhrade, tak som ho obliekla Dankovi a keď sa tak zjavil v tom tričku, tak úplne som mala pocit, tak ako by to bol ani nie Mišo, ale Martin.“ Predstavy o tričku majú aj ostatní členovia, nemajú však na nich rovnaké účinky, ako na Magdu. Júlia, Magdina nevesta a matka jedného z vnukov, si uvedomuje, čo pre Magdu znamená vidieť jej syna v tomto tričku, ona ale k nemu nemá citový vzťah, preto vo vzťahu k tomuto predmetu ju neovplyvňujú podobné reprezentácie ako v prípade Magdy. Júlia: „Tam je jedno také pásikavé tričko a vždy, keď prideme na záhradu, tak Matka navlečú do toho trička a Matkovi je až po kotníky, ale že je to Matove bývalé tričko a vždy si tak užívajú ten pohľad na Matka, keď tam behá ten tieň Mat'a, že tam pobehuje po záhrade.“

Posledným príkladom z tejto skupiny vecí je fotografia. Konanie ovplyvnené predstavami môžeme pozorovať aj na najmladšej generácii v rodine, a teda na Magdiných vnukoch. Fotografia Danky, Magdinej druhej nevesty, zastupuje predstavu o nej v jej neprítomnosti. Magda: „Keď je Danko u nás a sa mu tak začne za mamou, tak si pýta tú fotku a hovorí: „Babka, ja mám tak strašne rád moju mamku.“ (smiech) A potom si tak chodí s tou fotkou.“

Skupina vecí, ku ktorým majú informátori „citový vzťah“ je široká. Snažila som sa týmito príkladmi ukázať, ako reprezentácie o veciach ovplyvňujú konanie ľudí s týmito vecami. V tomto prípade je najviditeľnejšie uchovávanie a neschopnosť tie veci vyhodit' alebo odstrániť.

V skúmanej rodine sa ukázali vzťahy k veciam v základných troch skupinách, ktoré som bližšie opísala. Veci s „citovým vzťahom“, ktoré viažu spomienky, ďalej veci, ktoré sa ešte zídu a po tretie veci bez „citového vzťahu“. Tieto vzťahy sú určené reprezentáciami, ktoré o daných veciach majú ich majitelia. Reprezentácie následne ovplyvňujú, ako s danou vecou zaobchádzajú. Konanie človeka ovplyvňuje viacero faktorov. Ak však hovoríme o reprezentáciách, nemôžeme ich pri tejto téme prehliadnuť, pretože reprezentácie sú v mysliach a naše konanie je riadené myslou.

Záver

K dosiahnutiu cieľa práce ma viedlo odpovedanie si na dve základné výskumné otázky. Prvou bola otázka *Aké reprezentácie majú ľudia o veciach*. Skúmaním materiálnej kultúry jednej rodiny a upriamením pozornosti na určité predmety som zistila, že na veci sa viažu spomienky, príbehy, pocity a predstavy. Ľuďom môžu jednotlivé konkrétne predmety niečo alebo niekoho pripomínať, môžu mu vyvolávať spomienky a pocity, ktoré už v minulosti zažil. Všetky tieto predstavy som označila Sperberovým pojmom reprezentácie. A teda zistila som a dokázala, že ľudia majú o veciach reprezentácie. Bližšie som popísala, aké konkrétne reprezentácie majú o jednotlivých veciach. K veciam, ktorým som sa v práci bližšie venovala, patrili veci zdedené po starých rodičoch, záhrada, fotografie, knihy, obrazy a iné. Veci po starých rodičoch pripomínajú jednotlivým členom starých rodičov chvíle, ktoré s nimi prežili a jednotlivé zážitky a pocity, ktoré s nimi v minulosti strávili. Takisto sa to deje aj s ostatnými vecami, s ktorými som sa počas výskumu stretla.

Rozprávanie o reprezentáciách spôsobuje šírenie týchto reprezentácií, preto predstavy o niektorých veciach sú rozšírené u viacerých alebo všetkých členov rodiny. Na druhej strane som tiež ukázala, že o jednej veci môžu mať jednotliví členovia rodiny rôzne predstavy a môžu mať k nej aj odlišný vzťah. Príkladom môže byť nepoužívaný gauč, na ktorý sa

jednému členovi rodiny viažu spomienky na detstvo a na jeho rodičov. Iný člen rodiny považuje tento gauč za haraburdu a nevidí problém v tom, aby sa ho zbavili. Sú veci, na ktoré sa viažu pre ich majiteľov menej významné reprezentácie. Ľudia majú predstavu o tom, či sú funkčné alebo nie, či sú pekné alebo nie, na čo sú, a podobne. O niektorých veciach majú však pre nich významnejšie reprezentácie, viažu sa im na nich konkrétne spomienky zo života, pripomínajú im niečo a majú pre nich špecifický význam. V kapitole o veciach a reprezentáciách som vybrala viacero príkladov takých vecí, o ktorých majú ich majitelia viacero predstáv.

Druhá základná výskumná otázka znela *Ako reprezentácie o veciach ovplyvňujú ľudí v narábaní s týmito vecami*. Odpovedanie na túto otázku teda bolo hlavným cieľom práce. Po dosiahnutí zistenia, že reprezentácie o veciach existujú a že ich nie je málo, som si viac všimla aktivitu členov rodiny vo vzťahu k daným veciam, ktoré som opisovala spolu s reprezentáciami. Pri narábaní s vecami som sa sústredila na nadobúdanie, zbavovanie sa a uchovávanie vecí. Reprezentácie o veciach odzrkadľujú, aký vzťah má človek k danej veci. Ak sú reprezentácie kladné, spomienky príjemné, človek má k danej veci pozitívny vzťah. Znamená to, že sa jej nechce zbaviť a že si ju uchováva.

Naopak, na mnohých príkladoch sme videli, že ak má človek o danej veci predstavu, že je zbytočná, nepotrebná, škaredá alebo mu pripomína zlé spomienky, vtedy je preňho jednoduché zničenie alebo odstránenie danej veci. Dokázala som teda, že spomienky, pocity, príbehy a predstavy, a teda reprezentácie ovplyvňujú človeka v narábaní s vecami. Videli sme to na príklade vecí po starých rodičoch, ktorých sa rodina ťažko zbavuje. Pri uchovávaní a neschopnosti zbavovať sa vecí má dôležitý význam aj symbolický kapitál rodiny, ktorým je v prípade skúmanej rodiny úcta k starším členom rodiny, vedomie súdržnosti a dobrých vzťahov, vzdelania a záľub. To sa odráža v predmete, ktorý je zdedený po starkej otcovi

a odovzdáva sa z generácie na generáciu. Sú to staré vreckové strieborné hodinky. Na druhej strane sme tiež videli, že nie je problémom vyhodit' fotografie, na ktorých sú zobrazení ľudia, ktorých človek nemá rád. Každé konanie a narábanie s vecou odzrkadľuje vzťah, ktorý má človek k danej veci. Tento vzťah je určený reprezentáciami a tým, aký majú charakter, a teda či sú napr. pozitívne alebo negatívne. Dokázali sme teda, že narábanie s vecami je silno ovplyvnené predstavami o veciach, ktoré o nich jednotliví členovia majú.

Pri zodpovedaní si týchto dvoch základných otázok som si tiež všimla, že v niektorých situáciách hovorili informátori v súvislosti s množstvom vecí a systémom ukladania si vecí o tom, že s vecami bojujú alebo zápasia, že ich veci pohlcujú, rozutekávajú sa, nevedia ich ustrážiť. Túto schopnosť prisudzovanú veciam môžem označiť Millerovým pojmom schopnosť konať (agency). Dôležitým rozdielom tu však je, že Miller pokladá agenciu za vlastnosť vecí. Z výskumu však vidíme, že túto vlastnosť veci objektívne nemajú. Informátori si okrem situácií, kedy o veciach hovorili ako o konajúcich, inokedy uvedomovali, že veci sú neživé, čo aj zdôrazňovali vo svojich výpovediach. Vlastnosť istej aktivity alebo konania im je teda len pripisovaná ich majiteľmi. A teda je to tiež predstava viažuca sa na veci.

Prácou som sa pokúsila pozrieť sa na materiálnu kultúru na jednej strane cez „nemateriálnu“ stránku vecí, ktorou sú predstavy o nich a ktoré bezprostredne patria k existencii týchto vecí. Na druhej strane som si všimla ich materiálnu stránku a narábanie s nimi ako s materiálom, s hmotnými predmetmi. Výskumom a výsledkami som teda prepojila „nemateriálnu“ a materiálnu stránku predmetov. Týmto pohľadom som sa snažila obohatiť problematiku materiálnej kultúry. A na záver som sa písaním práce pokúsila obohatiť moje skúsenosti a zručnosti ako v robení výskumu, tak aj v písaní práce, čo sa mi s určitou podarilo.

ⁱ Film, Československo, natočený v roku 1970 vo Vysokých Tatrách.

Použitá literatúra

- Berniunas, R. (2007): Cognitive Anchors, Agency and Memory: Perceiving Soviet Monuments Then and Now. Príspevok z konferencie Authority and Expectation: A Social History of the Socialist Dictatorships in Central Europe. Ústav etnológie SAV. Bratislava.
- Bloom, P. (1996): Intention, history, and artifact concepts. In: Cognition, 60, p. 1-29.
- Bobáková, M. (2007): Zemianska rodina. In: Botíková, M., Herzánová, L., Bobáková, M. (eds.) Nerolnícka rodina na Slovensku. Zborník príspevkov z rovnímenného seminára. Bratislava: Prebudená pieseň, s. 133-142.
- Boivin, N. (2008): Material Cultures, Material Minds. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. (2000): Nadvláda mužů. Praha: Karolinum.
- Bourdieu, P. (1998): Teorie jednání. Praha: Karolinum.
- Bourdieu, P. (1990): The Logic of Practice. Cambridge: Polity Press.
- Brockmole, J. R., Wang, R. F. 2002: Switching between environmental representations in memory. In: Cognition, 83, p. 295-316.
- Bužeková, T. (2010): Nepriateľ zvnútra. Bratislava: Veda.
- Búriková, Z. (2006): Alfred Gell: Konajúce veci. In: Antropos, roč. 3, č. 3, s. 61-64.
- Búriková, Z. (2006): The Embarrassment of co-presence: Au pairs and their rooms. In: Home cultures, vol. 3, i. 2, p. 99-122.
- Clarke, A. (2000): Mother Swapping: the Trafficking of Nearly New Children's Wear. In: Jackson, P. et al. (eds) Commercial Cultures: Economies, Practises, Spaces. New York: Berg, p. 85-100.
- Durkheim, É. (2002): Elementární formy náboženského života: systém totemizmu v Austrálii. Praha: Oikoynehn.
- Edwards, E. (1999): Photographs as Objects of Memory. In: Kwint, M., Breward, Ch., Aynsley, J. (eds.) Material Memories. Oxford, New York: Berg. p. 221-236.
- Hendl, J. (2005): Kvalitativní výzkum: základní metody a aplikace. Praha: Portál.
- Kanovský, M. (2004): Kultúrna a sociálna antropológia: Osobnosti a teórie. Bratislava: Chronos.
- Knappett, C. (2002): Photographs, Skeuomorphs and Marionettes: some Thoughts on Mind, Agency and Object. In: Journal of Material Culture, iss. 7, p. 97-117.
- Kwint, M. (1999): Introduction: The Physical Past. In: Kwint, M., Breward, Ch., Aynsley, J. (eds.) Material Memories. Oxford, New York: Berg. p. 1-16.
- Levine, L. J., Pizarro, D. A. (2004): Emotion and Memory Research: A Grumpy Overview. In: Social Cognition, vol. 22, no. 5, p. 530-554.
- Malinowski, B. (1984): Argonauts of the Western Pacific. Long Grove: Waveland Press, Inc.
- Mauss, M. (1999): Esej o daru a důvodech směny v archaických společnostech. Praha: Slon.
- McGaugh, J. L. (2003): Memory and Emotion: Making Of Lasting Memories. New York: Columbia University Press.
- Miller, D. (2005): Materiality: An Introduction. In: Miller, D. (ed.) Materiality. Durham: Duke University Press, p. 1-50.
- Miller, D. (2001): Possessions. In: Miller, D. (ed.) Home possessions: Material Culture behind Closed Doors. Oxford: Berg, p. 107-121.
- Mitterauer, M. (2006): Od zbierky relikvií k vitríne. In: Antropos, roč. 3, č. 3, s. 35-42.
- Slavkovský, P. (1995): materiálna kultúra. In: Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 1. Bratislava: Veda, s. 339.
- Sperber, D. (1996): Explaining Culture: A Naturalistic Approach. Oxford: Blackwell.
- Spradley, J. P. (1979): The Ethnographic Interview. Belmont: Wadsworth Thomas Learning.
- Tulving, E. (1972): Episodic and Semantic Memory. In: Tulving, E., Donaldson, W. (eds.) Organization of Memory. New York and London: Academic Press. p. 381-402.

Transmisia mytologických prvkov (Na príklade Pána prsteňov)

Lucia Vicianová

Katedra etnológie a kultúrnej antropológie FiF UK
urban.paranoia@gmail.com

Abstrakt

Práca sa venuje procesom transmisie mytologických prvkov prostredníctvom pamäte človeka na základe kognitívnych teórií, pričom ústredným motívom je otázka úspešnosti a zákonitosti prenášaných informácií. Zdrojom skúmaných mytologických prvkov je moderná umelá fiktívna mytológia stvorená J.R.R. Tolkienom. Cieľom práce je poukázať na proces tradovania nadprirodzených predstáv a jeho zákonitosti.

Kľúčové slová: mýtus; pamäť; transmisia informácie; kognitívne procesy

Abstract

The work focuses on the process of memory transmission of mythological elements and is based on cognitive theories. The main topic is about the success of information and its relations. The mythological sources consist of modern artificial mythology written by J.R.R. Tolkien. The purpose of the work is to refer to the process of transmission of supernatural concepts.

Key words: myth; memory; information transmission; cognitive processes

Úvod

Mytológiu možno chápať buď ako vednú disciplínu zaoberajúcu sa mýtmi, alebo ako súbor narácií, ktoré disponujú špecifickými vlastnosťami. Mýty predstavujú obrazný, symbolický, intuitívny výklad sveta, jeho diania a zákonitostí, pričom sa v nich zrkadlí ľudská skúsenosť, že každý čin má svojho pôvodcu. Mýty tak ako aj folklór zasahujú do modernej spoločnosti najmä v podobe príbehov premietajúcich sa do umenia a kultúry. V súčasnej spoločnosti sa potreba vytvárania mýtov pretransformovala aj do tzv. mýtopoetiky. Ide o termín, ktorý zaviedol práve J.R.R. Tolkien ako názov pre žáner, ktorý pracuje so zámerom umelým vytvorením mýtov. Ide v podstate o autorské epické žánre, ktoré obsahujú mýtické motívy prevzaté zo svetových mytológií, ktoré si autor modifikoval a zasadil do vlastného kontextu.

Mýtopoetika sa teda realizuje najmä v žánroch ako fantasy alebo science fiction. Aj keď nie je možné pracovať s mýtopoetikou ako reálnou

mytológiou, pretože sa nikdy nestane súčasťou tradičných rituálov a posvätna, môže dôjsť práve k opačnému procesu, kedy na základe fiktívnej literatúry vzniknú nové náboženské hnutia (Vesmírní lidé). Tolkien sa inšpiroval mnohými motívmi z európskych mytológií, jeho dielo funguje ako súbor narácií a disponuje základnými myšlienkami mytológie ako boj dobra so zlom, vysvetlenia pôvodu mnohých bytostí, krajiny Stredozem a pod., či morálnymi hodnotami, čím uspokojuje mentálne potreby čitateľov a divákov. Ústredným cieľom mojej práce je vlastne prenos takýchto mytologických prvkov prostredníctvom pamäte človeka spojený s jeho kognitívnymi procesmi. Fiktívne mytológie a ich skúmanie v rámci kognitívnych vied je pomerne aktuálna téma. Mentálny proces spracovania informácie v pamäti človeka, vymedzenie relevantnosti prijatej informácie v interakcii umožňuje aj umelcom, spisovateľom či režisérom, pracovať s čo najrelevantnejšími prvkami v dôsledku zvýšenia popularity/úspešnosti ich diel (viď Hviezdne vojny či Matrix inšpirované Campbellovými prácami).

Tieto témy mýtov, ich šírenia a otázky univerzálnosti vyvolávali vo vedných kruhoch nemalé diskusie už od počiatku. V rannom období sa mýtmi a rituálmi v antropológii zaoberali najmä James Frazer či Franz Boas, poprípade mytologická škola (bratia Grimmovci, neskôr Buslajev, Afanasjev). V 20. storočí sa mýtom ďalej venovali v rámci antropológie štrukturalisti na čele s Claude Lévi-Straussom. Lauri Honko, fínsky folklorista a profesor komparatívnej religionistiky, rozčlenil vo svojej eseji o Probléme definovania mýtu 12 moderných prístupov k mýtu. Z nich použijem len zopár.

Mýtus ako zdroj kognitívnych kategórií. Mýtus je chápaný ako vysvetlenie pre enigmatické javy. Intelkt potrebuje pomenovať určité aspekty univerza, určiť vzťah medzi rozličnými fenoménmi. Mýtus ako ukazovateľ sociálnej závažnosti. Mýty nie sú vnímané ako náhodná zbierka príbehov: v kultúre je jasná korelácia medzi distribúciou mytologických tém a tým, čo je považované za spoločensky relevantné v danej kultúre. Mýtus ako náboženská komunikácia. Mýty môžu byť vnímané ako informácia, ktorá je vysielaná od odosielateľa k príjemcovi cez rozličné médiá.

Najnovšie kognitívne výskumy mýtov a folklóru realizujú v antropológii v našom prostredí najmä T. Bužeková, poprípade M. Kanovský. Vo svojej práci som teda použila kognitívny prístup založený najmä na teóriách amerického antropológa Pascala Boyera. V prvej časti svojej práce sa budem venovať všetkým teoretickým východiskám svojho výskumu, počnúc mytologickými inšpiráciami Tolkiena až po teórie transmisie, pamäte a intuitívnej ontológie. V druhej časti sformulujem hypotézu, ktorú následne overím na základe výpovedí informátorov. V závere zhrniem a zovšeobecním všetky nadobudnuté výsledky práce.

1. Teoretické a metodologické východiská práce

1.1 Mytologické východiská Pána prsteňov

Tolkien považoval mýty a rozprávky za najpriateľnejšiu cestu ako prostredníctvom nich demonštrovať morálku, schopnosť rozlíšiť dobro od zla, ako hlavný cieľ mýtov. Ako Angličan bol znepokojený nedostatkom literárneho fondu a literárnej tradície Anglicka, prinajmenšom v takej kvalite, akou

disponovali mýty grécke, keltské, románske, nemecké či škandinávské. Preto sa rozhodol vytvoriť umelú anglickú mytológiu, ktorá sa stala najkomplexnejším a najpodrobnejším umelým mýtom vo svetovej literatúre. Tak, ako mnohé mytológie iných národov začínajú stvorením sveta, tak aj prvé Tolkienove mýty majú kozmogonický charakter. Začína rozpravou o stvorení sveta známeho ako Arda (Stredozem a Zem Neumierajúcich) v obrovských kruhoch vzduchu a svetla, pričom pokračuje obsadzovaním jednotlivých plemien od pohanských bohov, trpaslíkov, elfov, entov, orkov, zlobrov, drakov, až po smrteľných ľudí. Celý proces kozmogónie a následných príbehov je zmesou európskych mytológií a vlastnej Tolkienovej fantázie. V tejto kapitole uvediem a doložím príklady zo zopár najviac relevantných východísk.

1.1.1 Staršia a mladšia Edda

Tieto dve zbierky sú dôležitými prameňmi pri skúmaní severskej mytológie. Staršia Edda je veršovaná zbierka básní a vznikla približne medzi rokmi 800-1200n.l. Popisuje zrodenie prvých obrov, bohov, trpaslíkov, álfov a ľudí a uzatvára ho pôsobivým popisom konca sveta, poslednej bitky medzi bohmi a obrami. Mladšia Edda je autorským dielom Snorriho Sturlusona a vznikla pravdepodobne v rokoch 1222-1223 ako príručka pre adeptov skaldského umenia. Najznámejšou časťou je Gylfiho poblúznenie (Gylfaginning), kde Sturlusom prostredníctvom kráľa Gylfiho popisuje kozmogóniu sveta a príbehy bohov spolu s úsvitom bohov a poslednou bitkou.

Prsteň ako symbol zohrával dôležitú úlohu v severskej mytológii. „Bohom prsteňa“, Draupniruⁱ, bol predovšetkým hlavný germánsky boh Ódin. Bol otcom všetkého - bohom víťazstva, múdrosti, básnictva, kúziel a bol pánom deviatich svetov severského vesmíru. Putoval po krajine ako jednooký starý muž v šedom alebo modrom plášti s pútnickým klobúkom so širokou strechou (Day 1999). Ódin ako pútnik v plášti so svojimi atribútmi pripomína čarodejníka Gandalfa, poprípade jednookého Temného pána Saurona. Okrem motívov prebral Tolkien zo severskej mytológie aj niektoré názvy (Stredozem-Midgard, mená elfov či trpaslíkov). Taktiež motív boja Surtaⁱⁱ a Freyaⁱⁱⁱ na moste Bifrost sa zrkadlí v boji démona Balroga a Gandalfa na mostíku v baniach v Morii.

1.1.2 Kalevala

Kalevala vznikla v roku 1849, ktorej autorom sa uvádza Elias Lönnrot. Tento fínsky epos je výsledkom etnografických a folkloristických zberov z rôznych kútov Fínska. Rozpráva príbehy troch bratov, ktorí sa snažia získať čarovný mlynček (tsampo). Jeho slávne ukutie aj neslávne zničenie symbolizuje začiatok aj koniec ľudského snaženia. Tolkien sa inšpiroval nielen motívom mlynčeka Tsampo, ale aj jazykom Kalevaly, ktorý sa stal predlohou elfského jazyka Quenya.

1.1.3 Keltská tradícia Írska a Walesu

Írska ústna tradícia sa uchovávala od 6. storočia, pričom väčšina textov pochádza z obdobia po 12.st. Tento pramenný materiál pozostáva zo štyroch cyklov, pričom najrelevantnejší pre moju prácu je mytologický. Hovorí okrem iného o národe Tuatha Dé Danann, ktorý predstavoval v ľudových predstavách starých keltských bohov. Boli vysokí, krásni a múdrejší ako ľudia: „*Vlastní talismany, klenoty a zbraně, které by lidé pro jejich moc mohli považovat za kouzelné. Jezdí na nadpřirozených koních a rozumějí řeči zvířat. Milují písně, básně a hudbu- a to vše skládají a přednášejí zcela dokonale.*“ (Day 1999:80)

Okrem Tuatha Dé Dannan sa spomínajú aj nadprirodzené bytosti zvané sídhe. Sídli v posvätných mohylách a v kúzelných stromoch, jazerách či hájoch. Žili večne, avšak len dovtedy, pokým neboli usmrtení. Ľudia ich vnímali ako žiarivé postavy s očami ako hviezdy. Ak sa žiarivé ženy z tohto rodu rozhodli uzavrieť manželstvo so smrteľníkmi, vždy musela nasledovať reťaz takmer neuskutočniteľných prekážok. Tuatha Dé Dannan ako aj Sídhie či bytosti z welšskej zbierky Mabinogi sa teda opäť dajú považovať za analogické Tolkienovým postavám.

1.1.4 Beowulf

Ide o najstaršiu dochovanú báseň anglosaskej literatúry, ktorá vznikla okolo 8. storočia n. l. Hlavnou postavou je Beowulf, ktorý zabije netvora Grendela a je odmenený nesmiernym bohatstvom. V druhej časti príbehu však nakoniec Beowulf zomiera a jeho meč Nailing sa zlomí. Tolkien sa všeobecne inšpiroval Beowulfom prevažne pri svojich predstavách

o ľudoch - kráľoch Gondoru a Rohanu. A pravdepodobne si požičal aj názov Pán prsteňov z veršov Beowulfa, v ktorých sa hovorí: Yet the prince of the rings was too proud...(a tak princ prsteňov bol veľmi pyšný...) v pasáži, keď Beowulf získal poklad, ktorý pozostával zo zlatých prsteňov a inej vojnovnej koristi.

1.1.5 Pieseň o Nibelungoch

Tento germánsky epos vznikol medzi rokmi 1200-1210 a je priamou variáciou severskej Völsungaságy. Čerpal z mýtov o Nibelungoch, strážcoch pokladu a historických povestí z 5. - 6. storočia (porážka Burgundov a Attilova smrť v roku 453). Hrdinom eposu je Siegfried, ktorý je nezraniteľný vďaka kúpeľu v dračej krvi (okrem miesta pod lopatkou). Je vlastníkom aj troch zázračných predmetov: pokladu Nibelungov, meča Balmungu (analogický meču Aragorna) a plášte umožňujúceho neviditeľnosť(neviditeľnosť v Pánovi prsteňov umožňoval samotný prsteň a plášte dostali hobiti ako dary od elfov). Domnievam sa, že aj v Piesni Nibelungov mal prsteň úlohu hlavného komponentu pokladu, pretože kto vlastnil prsteň, stal sa „pánom“ celého pokladu Nibelungov.

Mytologickými východiskami Tolkienovho diela som sa snažila dokázať, že Pán prsteňov aj keď nie je sám o sebe doloženým a skutočným mýtom, môžeme ho vďaka svojim charakteristickým prvkom prevzatých z iných svetových mytológií za mýtus ako taký považovať. „*V Pánu prstenů probudil Tolkien prostřednictvím univerzálního jazyka mytických obrazů z ranných dějin lidstva cosi v hlubinách lidského vědomí. Jeho epos jej učinil dědicem starobylé vyprávěcké tradice, jenž použil symbolický jazyk mýtu ke stvoření nejrozsáhlejší umělé mytologie v dějinách literatury.*“ (Day 1999:12)

1.2 Transmisia a kognitívne mechanizmy

Antropologické výskumy kultúry a jej vplyv na človeka sa odrazili aj v kognitívnych vedách. Napriek tomu, že antropológia hlásala ešte v 20. storočí teóriu kultúrneho determinizmu (Boas, Kroeber, Benedict, Linton,...)dnes kognitívne vedy predkladajú odlišné názory a teórie(a nielen kognitívne vedy). Výskumy na príkladoch učenia sa detí dokazujú, že človek nie je len „prázdnu nádobou“, ktorá pohlcuje kultúrne vplyvy, ktoré ho formujú ako zásadné činitele. Získavanie vedomostí totiž priamo

či nepriamo znamená sústavnú interakciu s okolím, z čoho vyplýva, že sa deti v ľudskej spoločnosti stávajú plnohodnotnými dospelými bez pričinenia vzdelávacích inštitúcií. Učenie sa, je totiž len vedľajší produkt v priebehu vzájomnej komunikácie medzi ľuďmi. To však neznamená, že všetky ľudské vedomosti pochádzajú len zo sociálnej transmisie. Ľudia sa tiež učia z tzv. idiosynkratických skúseností (napr. reč ako imitácia a pod.) Ľudský kognitívny kapitál tak znamená viac či menej autonómne psychologické subsystemy, ktoré vytvárajú kultúru.

Dôležitým faktorom sú aj intuitívne kognitívne mechanizmy prebiehajúce v našej myslí. Tie operujú s určitými vnútornými očakávaniami o organizácii „každodenného“ sveta, ktoré riadia spontánne učenie a taktiež základné vnemové kategórie. Z čoho vlastne vyplýva, že nadobudnutie kultúrnych vedomostí síce súvisí s kultúrnou transmisou, ale získanie základných foriem vedomostí je intuitívne dané každému človeku. Vnútorné kognitívne dispozície okrem toho determinujú jadro spontánne sa šíriacich reprezentácií, ktoré sú tak veľmi podobné vo viacerých kultúrach (Atran, Sperber 1991).

Intuitívne kognitívne očakávania a s nimi spojené kognitívne mechanizmy súvisia s tzv. intuitívnou ontológiou, čo je vo všeobecnosti zmes odlišných domén rôznych princípov. Ide v podstate o súpravu mechanizmov, z ktorých každý je charakterizovaný špecifickým vstupom, špecifickými inferenčnými princípmi a špecifickým typom výstupu, ktorý sa môže zmeniť podľa potreby na vstup do iných systémov (daná informácia prejde vstupom určitého systému, aktivuje daný systém a vyprodukuje sa výstup, pričom celý priebeh spracovania informácie prebieha automaticky). Inferenčné systémy mysle však nie sú zamerané zásadne na dané objekty, ale práve na ich partikulárne aspekty (zvíra napríklad intuitívne charakterizujeme podľa druhu, neživé kultúrne predmety intuitívne charakterizujeme podľa ich funkcií,...) (Boyer, Barret 2005). Preto ak identifikujeme objekt živý a neživý, zameriame sa na rôzne aspekty objektu, produkuje rozdielne inferencie z podobných vstupov.

1.2.1 Intuitívna ontológia a kultúrna transmisia

Kultúrna transmisia nespočíva v „dátovom načítavaní“ (downloading) predstáv z jednej

mysle do druhej. Vyžaduje si inferenčné procesy, ktorými ľudia skúmajú správanie sa iných ľudí, odvodzujú ich komunikačné zábery a vytvárajú koncepcie na základe toho, čo odvodili. Kultúrna transmisia je teda proces, pri ktorom ľudia vytvárajú varianty reprezentácií iných ľudí, pričom sa z nej selektujú stabilné predstavy. Ktoré sú to teda faktory, ktoré vplyvajú na to, ktoré predstavy budú selektované, a ktoré nie?

1) Keďže ľudská myseľ je skonštruovaná spolu s intuitívnymi očakávaniami, tie predstavy s ňou spojené majú väčšiu šancu byť úspešnejšie v transmisii ako iné predstavy. Výsledkom tejto konceptuálnej selekcie je krátky „katalóg“ nadprirodzených a religióznych predstáv, ale aj kultúrne životaschopný folklór, povera, fikcia či fantasy. 2) Ľudia sú závislí na spolupráci a informáciách o potencionálnych spolupracovníkoch, pričom tým vznikajú špecifické „strategické“ problémy. Tie pomáhajú riešiť rôzne kognitívne a emocionálne adaptácie.

1.2.2 Mentálne reprezentácie nadprirodzených predstáv

Ide vlastne o reprezentácie predstáv, ktoré nemusia vždy korešpondovať s oficiálnymi doktrínami náboženstva. Znak mentálnych reprezentácií:

1) Nadprirodzené predstavy aktivujú súbor ontologických kategórií, ktorými sú: osoba, zvíra, rastlina, artefakt a prírodný neživý objekt. V reprezentáciách rozlišujeme predstavu o druhu a ontologické kategórie, pričom jedno spúšťa druhú, napríklad predstavy o imaginárnych objektoch aktivujú partikulárne ontologické kategórie (duch->osoba).

2) Nadprirodzené predstavy určujú informácie, ktoré porušujú intuitívne očakávania -intuitívnu ontológiu, ktorú rozlišujeme na intuitívnu fyziku, biológiu a psychológiu (alebo aj teóriu mysle). Intuitívna fyzika disponuje fyzickými možnosťami a správaním trojrozmerných predmetov. Očakávame napríklad, že dva pevné predmety pri strete neprejdú jeden cez druhý alebo že objekt má kontinuálnu, tj. nie prerušovanú existenciu v čase a priestore. Intuitívna biológia zahŕňa očakávania o vlastnostiach živých bytostí, určuje príslušnosť k druhu a pod. Intuitívna psychológia zase pracuje so správaním ľudí a zvierat, teda s ich zámermi, emóciami či vierou. Príkladom

porušenia intuitívnej ontológie môže byť soška svätého, ku ktorej sa modliaci prihovárajú, akoby ich počula a rozumela im. Tieto porušenia sú všeobecne explicitné a prenosné prostredníctvom kultúrnych iniciátorov.

3) Nadprirodzené predstavy aktivujú aj intuitívne očakávania, ktoré nenarúšajú intuitívnu ontológiu. Napríklad ak ducha berieme ako špecifický druh „osoby“, ktorý síce sám o sebe porušil intuitívnu ontológiu, ale kategóriou „osoby“ od neho intuitívne očakávame jeho psychologické vlastnosti (tzn. zábery, správanie sa, myslenie). Tieto vedľajšie neporušené intuitívne predstavy sú však zamlčané, neprejavované navonok (nehovoríme o nich). Intuitívne porušenia sú tvorené „nedodržaním očakávaných vlastností“ (breach) a „prenosom“ (transfer). „Nedodržanie vlastností“ teda napáda ontologické kategórie a „prenos“ rozširuje informácie kategórie, ktoré sú prepojené s inými kategóriami. Napríklad ak hovorím o kameni (neživý objekt): „nedodržaním fyzických vlastností“ bude jeho zmiznutie, „prenosom“ biologických očakávaní bude jeho dýchanie či rozprávanie (pri kameni ako neživom predmete nebudem očakávať že „aktivujem“ intuitívnu biológiu) a „prenosom“ psychologických očakávaní bude jeho plač. (Opäť od kameňa ako neživom predmete nebudem očakávať aktiváciu intuitívnej psychológie.)”

1.2.3 Transmisia predstáv

Transmisia predstáv ako som spomenula vyššie prebieha počas vzájomnej interakcie ľudí. Naša myseľ si teda selektuje určité informácie z prenosu, pričom niektoré predstavy sú transmisijne úspešnejšie ako iné. Boyer vymedzuje menej úspešné predstavy do dvoch kategórií: tie, ktoré porušujú základné všeobecné predstavy (basic-level violation) a tie ktoré nesúvisia s aktiváciou neporušených očakávaní pre danú kategóriu (sú ľudia, ktorí nezomierajú - porušenie jednej kategórie; a sú ľudia, ktorí existujú len v strede - porušenie kategórie o smrteľnosti živej osoby plus porušenie continuity existencie objektu v danom priestore a čase). Teda ak sa nahromadí väčšie množstvo porušení predstáv v danej ontologickej kategórii, inferenčné procesy budú zložitejšie alebo dokonca blokované (Boyer 2000).

1.2.4 Pamäť a inferencie

Transmisia predstáv bezprostredne súvisí s pamäťou človeka, prostredníctvom ktorej sa predstavy prenášajú. Porušenia intuitívnych procesov sú všeobecne lepšie zapamätateľné ako štandardné asociácie. Spomienky závisia od týchto porušení, nie však od zvláštností (odds) ako by sa mohlo zdať. Porušenia sú totiž jednoducho zvláštne preto, lebo sú neočakávané, pričom aj zvláštnosti sú neočakávané, ale bez ontologických porušení. Tieto porušenia nekontaminujú ľudské intuície, tzn. že človek ich zaraďuje len do určitého kontextu, v ktorom sú adekvátne. (Napríklad v rituáloch ľudia veria v premenu zvierat a ale mimo nich nie.)

Všeobecne teda môžeme povedať, že inferencie sú ovládané základnými očakávaniami a zapamätávajú sa len porušenia s inferenčným potenciálom, pričom citlivosť na tieto porušenia je všekultúrne stabilná (výskumy v USA, Francúzsku či Nepále- všade boli výsledky rovnaké).

1.2.5 Strategická informácia

Optimálny výber informácie z transmisie je vlastne tzv. strategická informácia. Je to tá podmnožina všetkých dostupných informácií, ktoré aktivujú intuitívne mentálne procesy regulujúce kooperácie. Strategická informácia teda nie je prirodzená informácia, a to, či je strategická alebo nie, záleží len na pohľade prijímateľa (ktorý sa samozrejme môže aj myliť). Prístup k strategickým informáciám majú v mentálnych reprezentáciách imaginárne činitele, teda tzv. náboženský „agenti“, ktorých možno považovať za strategických, a ktorí majú kľúč k sociálnej interakcii.

Prečo sú teda niektoré informácie relevantnejšie ako ostatné? Boyer tvrdí, že rozdielne časti informácie musia byť v prvom rade vo formáte, ktorý môže byť pochopiteľný mentálnymi mechanizmami. Ďalej, relevantnejšie informácie sú tie, ktoré generujú viac inferencií ale ktoré vyžadujú menej procesov pre toto generovanie. Všeobecnejšie teda povedané, najrelevantnejší je ten kultúrny materiál, ktorý obsahuje predstavy o imaginárnych činiteľoch, ktorí majú prístup k strategickému informácii a produkujú inferencie, ktoré nevyžadujú príliš veľké kognitívne úsilie.

1.2.6 Teória relevancie

Ľudia využívajú informácie o svete/prostredí k vykonávaniu životne nevyhnutných aktivít (ako hľadanie potravy, prístrešku, vody, ...) a predídeniu nebezpečenstva. Človek pritom musí vynaložiť určité kognitívne úsilie pri spracovaní týchto informácií, pričom je dôležitá rovnováha medzi tým, čo vynaloží na spracovanie informácie a tým, čo ňou získa. Preto najefektívnejšie je pre človeka získanie čo najväčšieho počtu informácií s čo najmenším kognitívnym úsilím, čo súvisí so zameraním sa na najrelevantnejšie informácie. Jednou z najefektívnejších možností ako to dosiahnuť, je skombinovať prijatú informáciu s informáciou uloženou v pamäti. Človek teda pri spracovaní informácie využíva mechanizmy na minimalizovanie úsilia nahromadiť kognitívne efekty a zastaví sa vtedy, keď je jeho očakávanie relevancie uspokojené (Sperber, Wilson 2004).

1.3 Pamäť

Pamäť je jedným z mnohých procesov prebiehajúcich v mozgu človeka. Zámerne hovorím o procese, pretože pamäť ako taká fyzicky neexistuje resp. nezodpovedá jej žiadna fyziologická časť mozgu. Predstavy o pamäti sú tak čisté abstrakcie. Podľa Tulvinga je možné pamäť charakterizovať vo viacerých významoch ako:

- a) neurokognitívnu schopnosť kódovať, uchovávať a znovu vyvolať nahromadené informácie
- b) hypotetický sklad informácií
- c) informácia v danom sklade
- d) čiastkový proces vyvolania informácie
- e) povedomie o pamätaní si.

Pamäť je zložená z viacerých systémov, ktoré sa sprvu určovali pomocou dichotomických delení: krátkodobá-dlhodobá pamäť, epizodická-sémantická, procedurálna a deklaratívna. Tulving nakoniec vyčlenil len 5 systémov a to procedurálnu, perceptuálnu, krátkodobú (niekedy nazývanú aj primárna), sémantickú a epizodickú pamäť, pričom každá z nich sa ešte vrství na menšie podsystemy. Procedurálna pamäť súvisí so zručnosťou človeka, perceptuálna s identifikačnými vnemami prostredia, krátkodobá/primárna s najdostupnejšími informáciami v danom momente, sémantická s všeobecnými znalosťami o svete a epizodická s vedomými spomienkami z vlastnej minulosti/prežitej

skúsenosti. Práve tá je relevantná pre môj výskum ako pamäť zažitých udalostí, medzi ktoré možno radiť aj zážitky z filmu. Epizodická pamäť teda súhrnne poskytuje schopnosť zberu a zachovania vedomostí o osobne zažitých udalostiach a ich dočasné väzby v subjektívnom čase ako aj schopnosť mentálneho „cestovania v čase“. Samozrejme nesmiem opomenúť ani perceptuálnu pamäť, keďže film je vizuálna záležitosť, ktorú divák vstrebáva aj cez vnemové kanály.

Pamäť manifestuje samú seba symbolmi, tzv. idiómami pamäte, ktoré súvisia so správaním, vedomosťami a pamätaním si, pričom proces správania súvisí s akciou, teda procedurálnou formou pamäte a kognitívny proces zas súvisí s myšlienkou, teda kognitívnu formou pamäte (Tulving 2000). Výskumy ohľadom pamäte sa realizovali už takmer pred 100 rokmi zásluhou vedcov ako Ebbinghaus, Korsakoff, Pavlov či Thorndike. Nakoniec vyústili do najnovších teórií o fungovaní pamäte a vyvinula sa konceptuálna štruktúra aktivity ľudskej pamäte nazvaná GAPS (General Abstract Processing System). Ide v podstate o konceptuálnu štruktúru časti procesu zapamätávania. GAPS špecifikuje tri rôzne druhy predstáv: badateľné komponenty, hypotetické procesy a hypotetické stavy, pričom pod stavmi je potrebné chápať konečné výsledky procesov. Centrálné predstavy GAPS predstavujú kódovanie (encoding), engram (niečo ako pamäťová jednotka)^v, ecphory (aktivácia pamäte)^{vi} a informácia aktivácie pamäte (ecphoric information). Kódovanie je možné charakterizovať ako proces konvertovania informácií zvonka do engramu, aktivácia pamäte je proces kombinujúci informáciu v engrame s vyvolávacím kľúčom (retrieval cue) do informácie aktivácie pamäte a informácia aktivácie pamäte zase vymedzuje spomienkové udalosti ako konečný výsledok kognitívneho procesu pamäte. Kódovanie a engram predstavujú hlavné komponenty skladovania informácie v pamäti, pričom aktivácia pamäte a informácia aktivácie pamäte sú hlavné komponenty vyvolávania uloženej informácie. Všetky zmienené komponenty pamäte spolu súvisia a spolupracujú, pričom vynechaním čo i len jedného by bol proces nekompletný a teda nefungujúci. Samotné zapamätávanie tak začína kódovaním vnemových a abstraktných/pojmových udalostí vnútri daného kognitívneho prostredia^{vii}, pričom je konštruované na základe engramu aj vyvolávacieho kľúča. Pamäť ako taká, hrá teda rozhodujúcu úlohu pri vyvolávaní

spomienok ľudí v mojom prípade teda o videnom filme a umožňuje tak interpretáciu príbehu či vnemov na základe subjektívnych predstáv.

1.4 Metodológia výskumu

Hlavným cieľom môjho výskumu bolo zaznamenanie a vymedzenie prvkov príbehu, ktoré si ľudská pamäť najviac dokáže uchovať, a následné zdôvodnenie týchto mechanizmov na základe teórií Pascala Boyera. Realizovala som ho na príklade príbehu svetoznámeho filmu Petera Jacksona Pán prsteňov, ktorý vznikol na základe trilógie J.R.R. Tolkiena s rovnomeným názvom. Tento film som si vybrala najmä pre jeho mytologické pozadie a pre jeho dostatočnú popularitu aj v našom prostredí. Výhodou aj nevýhodou tohto výberu bol odstup času, ktorý prešiel od jeho prvého uvedenia do slovenských kín (približne 5-6 rokov dozadu). Výhoda spočívala v zapojení mechanizmov „hlbšej“ pamäte, tzn. že vystúpili do popredia naozaj len najzapamätateľnejšie prvky, naopak nevýhodou bol fakt, že mnohí respondenti si naň takmer vôbec nepamätali.

Keďže filmová trilógia sa realizovala na základe knižnej predlohy, ktorá bola samozrejme síce obširnejšia a ponúkala objasnenie histórie postáv a príbehov v podobe ich detailnej genealógie, nebolo pre mňa rozhodujúce či respondenti videli film, alebo čítali knihu. Svojich informátorov v celkovom počte 10 ľudí, som si vybrala teda náhodne, zvyčajne otázkou či videli alebo čítali Pána prsteňov. Ich vekové rozhranie sa pohybuje od 19. do 33. rokov, teda prevažne mladá generácia.

Môj terénny výskum prebiehal od apríla do júla 2009 formou osobných rozhovorov a ich zaznamenávaním pomocou diktafónu na audiokazety. Jeden výskum prebiehal vo forme icq rozhovoru na internete kvôli osobnej nedostupnosti daného informátora (M2)^{viii} a ako jediný bol ponechaný v autentickej podobe s preklepmi a gramatickými chybami. Pri svojom výskume som sa nestretla s vážnejšími problémami okrem toho, že niektorí respondenti tým, že film/knihu videli/čítali pred viacerými rokmi si mnoho nepamätali, samozrejme okrem hlavnej pointy príbehu.

2. Transmisia nadprirodzených predstáv

2.1 Porušenia intuitívnej ontológie

V tejto časti kapitoly sa budem venovať teórii Boyera a ich aplikovaniu na môj výskum. Boyer teda tvrdí, že úspešnosť transmisie predstáv súvisí s intuitívnou ontológiou a jej porušeniami. Intuitívna ontológia teda zahŕňa intuitívnu fyziku, biológiu a psychológiu, pričom nadprirodzené predstavy obsahujú porušenia intuitívnych očakávaní človeka. Tieto porušenia sú teda neočakávané a teda aj lepšie zapamätateľné ako štandardné asociácie a procesy. Z týchto teórií teda môžem vyvodit' nasledujúcu hypotézu:

Minimálne porušenia intuitívnej ontológie sú lepšie zapamätateľnejšie ako štandardné prvky v príbehu. Tieto porušenia demonštrujem na jednotlivých postavách príbehu, či časti scén s nimi spojené.

2.2 Hobiti

Hobiti vznikli Tolkienom ako rasa či plemeno bytostí, ktoré sa výzorovo podobajú na ľudí, ale sú o polovicu menšie ako oni a aj v dospelosti majú vzhľad neplnoletých detí. Majú husto zarastené dolné časti končatín a prevažne kučeravé vlasy. Ich vlastnosti korešpondujú s ľudskými, keďže Tolkiena inšpirovalo obyvateľstvo anglického vidieka. Ide teda o porušenie intuitívnej biológie, keďže táto rasa sa v skutočnosti na Zemi nenachádza a ich vzrast je aj napriek podobnosti ľudom viditeľne menší. Intuitívne ich teda zaradujeme do ontologickej kategórie osôb. „Hobiti to boli v podstate takí malí, neboli to škriatkovia, ale hmm, neboli to ľudia. To boli postavy ktoré vyzerajú ako ľudia ale vlastne sú oveľa menší, maličkí. Nevie ako vlastne žijú inak od ľudí, to si nepamätám že by žili nejak extra inak alebo žeby mali nejaké nadprirodzené vlastnosti, len sú proste maličkí... Takže to sú takí nejakí malí muži.“ (Ž1) „Keď si zobereš všetky tie národy ,hej, tak hobiti boli zlatí, priateľskí ale boli to takí sedláci. (smiech) no žili v tých svojich norách, iba v tej jednej dedine maximálne sa navštívili vo vedľajšej dedine a inak mali radi to svoje, tie svoje brlôžky a okrem Bilba tam nebol nejaký priekopník alebo výrazná osobnosť.“ (Ž3)

2.3 Elfovia

Popri hobitoch sa v príbehu vyskytujú aj elfovia. Ide o fantastické bytosti nezvyčajne estetického vzhľadu so vznešeným a elegantným vystupovaním. Charakteristickou vizuálnou črtou sú dlhé vlasy u oboch pohlaví a predĺžené ušnice. Disponujú múdrosťou, talentom a veštekými či liečiteľskými schopnosťami. Okrem toho sú nesmrteľní. Opäť ide o porušenie intuitívnej biológie, kde je ontologickou kategóriou osoba. „pamatam si elfskeee princezne, slecny so spicatyymi usai pobehujuce po lesoch... boli to povodny obyvateli astredozeme, je mnozstvo odnozii elfon a niekoľko elfských jazykov.“ (M2) „...boli v zásade nesmrteľní a boli krásni a boli šikovní pretože sa učili priamo od tých od tých bytostí ktoré stvoril jak sa volal, neviem...“ (M1)

Pri elfoch je relevantné vyčleniť dva konkrétne momenty týkajúce sa Galadriel a Legolasa. Čo sa týka Galadriel, elfskej kráľovnej lesa, jej zvláštnosťou bola komunikácia prostredníctvom telepatie. U Legolasa ma pri výpovediach respondenti upozornili na scénu vo filme, kde kráča v snehu bez toho aby sa doň zaboril, čo deklarovali ako typickú elfskú vlastnosť. „...dokonca nehovoriaca ale pritom akože komunikovala aj bez, na základe myšlienok, hej, vlastne že dokázala také veci čo človek ani nevie.“ (Ž1) „inak keď si to kukneš, tak tam je jedna scéna, len taký moment či záber na sneh jak idú kolo hory a Legolas za sebou nenecháva žiadne stopy jak ostatní čo sa tam brodia, Legolas si to len tak ladne šinie (smiech).“ (M5)

2.4 Entovia

Zaujímavými postavami v príbehu sú aj entovia. Ide o stromy, ktoré majú ľudské vlastnosti, rozprávajú, pohybujú sa, pohybujú konármi ako končatinami a pod., a práve preto ich je možné klasifikovať ako porušenia intuitívnej ontológie. „A pamätám si na tie stromy, ale to bolo tuším v tej dvojke,.. Oni sa dostali do toho lesa, kde tie stromy všetky žili a neviem čo a najprv ich chceli stromy zlikvidovať lenže nakoniec došli na to, o čo sa tam jedná a tak, a tak ho priviedli ku Gandalfovi a potom im tie stromy pomáhali a ničili tých Urughajov, ale to už bola dvojka.“ (Ž2)

2.5 Pavúk

V treťom dieli trilógie sa vyskytla postava gigantického pavúka menom Odula, ktorý sa

snažil chytiť Froda do pasce. Za porušenie intuitívnej ontológie môžeme teda považovať jeho nadrozmernosť ako živočicha. „kniha koncii tym ze glum sa snazii ziskat spat prsten sa pomoci obrovskej pavucice co sa mu v podsate darii kedze pavuucica omraci froda“ (M2)

2.6 Prsteňové príznaky

Ďalšími postavami porušujúcimi intuitívnu ontológiu sú prsteňové príznaky alebo aj Nazgúlovia. Ide o bytosti, ktoré boli pôvodne ľuďmi, ale túžba po prsteňoch z nich urobila temných duchov. Nemajú tváre, nosia čierne plášte s kapučnami a jazdia na čiernych koňoch. Ak padnú v boji, nadobudnú transcendentnú podobu a akoby „vyfučia“. „... potom ešte sú tam prsteňové príznaky, ktoré sú tiež zlé, oni sú urobení asi tak že majú na sebe také ako habity alebo proste kapucne, do tváre im nie je vidno ani nič také pokiaľ si teda ten hobit Frodo nedá prsteň a vtedy on ich vidí a vtedy sú proste ako takí úplne škaredí, zvráskavení duchovia ako taká nepekne usporiadaná hmľa vyzerajú asi, čiže zase sú nepekni a aj keď sú bieli lebo proste aj duch je biely ale ale aj tak je to nepekne a ešte aj tie kone majú chůďatka že im tam krv tečie z tých kopýt a potom jazdia na takých drakoch,...“ (Ž4)

2.7 Gandalf

Postavu čarodejníka Gandalfa s nadprirodzenými schopnosťami môžeme taktiež zaradiť do skupiny porušení intuitívnej ontológie. Medzi tieto porušenia by som zaradila aj jeho prerod z Gandalfa Sivého na Gandalfa Bieleho po boji s démonom Balrogom, pričom zmení nielen svoj vizuál, ale zdokonalí aj svoje magické vlastnosti. „tak najprv bol známy ako ten Gandalf Sivý, lebo nosil sivý plášť a bol samozrejme šedivý, už bol postarší, neviem, už okolo tristo rokov mohol mať? Vtedy v tom hlavnom víre príbehu, mal tú svoju typickú palicu a neskôr keď prešiel tým legendárnym bojom s Balrogom tak sa zmenil na Gandalfa Bieleho ako keby postúpil o level vyššie alebo neviem ako to vysvetliť. Tak teraz bol Gandalf biely a mocnejší určite.“ (Ž3) „Gandalf vlastne v tom filme prejde nejakým prerodom kedy sa z Gandalfa Šedého stane Gandalf Biely, to už potom behá v bielom žiarivom plášti a tuším aj brada sa mu zmení na bielu a celý tak svieti.“ (M5)

Moja hypotéza o úspešnosti transmisie predstáv, ktoré sú minimálnymi porušeniami intuitívnej ontológie sa teda potvrdila. Väčšina spomenutých postáv patrila do ontologickej kategórie osôb avšak s odlišnými alebo nadprirodzenými vlastnosťami, ktoré popierali intuitívne očakávania.

Záver

Prenos mytologických prvkov prostredníctvom pamäte človeka súvisí s kognitívnymi procesmi a mechanizmami ľudskej mysle. Jednotlivé prvky sa „ukladajú“ v pamäti vo viacerých fázach ako je prijímanie vonkajšej informácie, proces ukladania a následné vyvolanie uložených informácií v podobe spomienok prostredníctvom určitých impulzov, kľúčov. Selektia týchto prvkov, ktoré sú úspešnejšie v prenose ako iné, je podmienená ich relevanciou pre ľudskú pamäť, ktorá teda nefunguje ako dokonalá pamäť počítača, ale je kapacitne obmedzená.

Hypotéza na základe Boyerovej teórie o úspešnosti pri prenose informácií s minimálnymi porušeniami intuitívnej ontológie, ktoré vyžadujú len optimálne kognitívne úsilie sa potvrdila na základe získaných výpovedí informátorov. Hlavnými a spoločnými mytologickými prvkami, ktoré vyňali moji respondenti z príbehu boli teda postavy hobitov, elfov, entov, prsteňových príznakov, Gandalfa a Oduly. Tieto prvky možno teda považovať za najrelevantnejšie informácie z príbehu a teda informácie, ktoré boli transmisijne najúspešnejšie. Všetky tieto postavy sú minimálnymi porušeniami intuitívnej ontológie, produkujú inferencie a pritom nevyžadujú veľké kognitívne úsilie. Čo sa týka jednotlivých postáv a ich relevancie pre ľudskú pamäť, môžu súvisieť aj so všeobecne rozšírenými nadprirodzenými predstavami. Napríklad Nazgúlovia boli osobitými postavami aj kvôli ich vizuálu, ktorý zosobňoval nadprirodzenú predstavu o tzv. smrtkách alebo posloch smrti, teda prvkoch ľudových predstáv o posmrtnnej existencii. Hobiti, ako malí mužíci, môžu predstavovať určitú pretransformovanú formu raráškov či domácich škriatkov známych v našej tradícii alebo môžu súvisieť aj s detstvom respondentov a rozprávkami o trpaslíkoch. Takisto by sa dal vymenovať aj Gandalf či elfovia. Tento výskum by však potreboval dôkladnejšie informácie o respondentoch a „pozadiach“ ich kognitívnych

procesov mysle. Je možné, že by sa v tomto prístupe k výskumu musel uplatniť nielen kognitívny, ale aj psychologický či sociologický prístup.

Výsledky tejto práce sú využiteľné pri rôznych kognitívnych výskumoch či výskumoch týkajúcich sa fungovania mechanizmov ľudskej pamäte. Mýty ako také je teda zaujímavé a prínosné skúmať nielen po ich obsahovej stránke, či po stránke hľadania ich koreňov v histórii, ale aj po kognitívnej stránke ich prenosu, resp. prenosu ich špecifických častí, prvkov. Mýty sa prenášali vzájomnou komunikáciou a interakciou ľudí, kde hrá teda hlavnú úlohu sociálny faktor, teda spoločnosť. A keďže tento prenos sa realizuje na „pôde“ pamäti, pri podobných výskumoch netreba opomenúť ani analýzu jej fungovania, jej procesov a mechanizmov v ľudskom mozgu. Aj keď mnohé mýty stratili v súčasnosti rituálnu funkciu, stále ovplyvňujú život dnešného človeka. Stretáva sa s nimi v umení, filmoch, knižných dielach, hudobnom priemysle a pod. a stále plní funkciu uspokojenia psychologických potrieb človeka. Funkcie sa teda zmenili počas vývoja, resp. modifikovali, čo poukazuje na životaschopnosť mýtických príbehov a dokazuje tak ich schopnosť adaptácie a aktuálnosť.

ⁱ Prsteň, ktorý mal moc sa každých deväť dní rozmnožiť na ďalších rovnakých 8 prsteňov.

ⁱⁱ V čase ragnaröku patrila medzi ohnivých obrov proti bohom.

ⁱⁱⁱ Starogermánsky severský boh plodnosti.

^{iv} Príklad som použila z rozprávky o princeznej Fantaghiro (réžia Bava, L.: Fantaghiró, IT 1991), kde sa vyskytol hovoriaci kameň.

^v „Engram“ a „ecphory“ sú termíny prvýkrát použité nemeckým biológom Richardom Semonom, vid': Schacter 1982 a Schacter - Eich - Tulving 1978)

^{vi} Ecphory sa charakterizuje ako automatický pamäťový vyvolávací proces prostredníctvom kľúča, ktorý spolupracuje s informáciou uloženou v „pamäťovom sklade“.

^{vii} Kognitívne prostredie sú vlastne všetky aspekty systému, ktoré sú relevantné udalosti a jej kódovaniu.

^{viii} M-muž, Ž-žena +číslo rozhovoru.

Použitá literatúra

- Armstrong, K. (2005): Dejiny mýtov, Bratislava.
- Boyer, Barrett. (2005): Evolved Intuitive Ontology: Intergrating Neural, Behavioral and Developmental Aspects of Domain Specificity, Handbook of Evolutionary Psychology, New York.
- Boyer. (2000): Functional Origins of Religious Concepts: Ontological and Strategic Selection in Evolved Minds, Journal of Royal Anthropological Institute.
- Bužeková, T. (2004): Kognitívne aspekty kresťanských a poverových predstáv na príklade vysvetlenia negatívnych udalostí v poverových rozprávaniach, dizertačná práca SAV.
- Day, D. (1999): Tolkienův prsten, Mladá fronta, Praha.
- Day, D. (2001): Characters from Tolkien, Chancellor Press, London.
- Green, M. (2006): Keltské mýty, Praha.
- Heger, Kadečková. (2004): Edda, Praha.
- Kanovský, M. (2001): Štruktúra mýtov, Štrukturálna antropológia Clauda Lévi-Straussa, Praha.
- Kanovský, M. (2004): Kultúrna a sociálna antropológia, Osobnosti a teórie, Bratislava
- Page, R.I. (2007): Severské mýty, Praha.
- Schacter, Eich, Tulving. (1978): Richard Semon's theory of memory. Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior 17: 721-743.
- Schacter (1982): Stranger behind the engram: Theories of memory and the psychology of science, Hillsdale, New Jersey.
- Soukup, V. (2000): Přehled antropologických teorií kultury, Praha.
- Soukup, V. (2005): Dějiny antropologie, Praha.
- Sperber, Wilson (2004): Relevance Theory. Handbook of Pragmatics. Oxford: Blackwell.
- Tonkin, E., Whitehouse, H. (1995): Memory and social transmission, Anthropology Today Vol. 11 No.5.
- Tulving, E. (1984): Précis of Elements of Episodic Memory, The Behavioral and Brain Sciences 7.
- Tulving, E. (1985): How many memory systems are there?, American Psychologist, vol. 40, No.4.
- Tulving, E. 1991: Memory: Organization and Locus of Change, Oxford, New York 62.
- Tulving, E. (1995): Organization of Memory: Quo Vadis?, Gazzaniga M.S.: The Cognitive Neurosciences, Massachusetts.
- Tulving, Craik. (2000): The Oxford Handbook of Memory, New York.
- Völuspá, Chronos, Bratislava.

Kategorizacia, morálka a altruizmus

Táňa Grauzelová
Ústav sociálnej antropológie FSEV UK
tgrauzelova@gmail.com

“Svet by bol nepochopiteľný bez záväzku reciprocity, poctivého jednania a bez navzájom preukazovanej dôvery.”

- Matt Ridley -

Mojím cieľom v tejto eseji je pozrieť sa bližšie na pojem morálky a altruizmu. Hlavným zámerom je oboznámiť sa s teóriami z oblasti prepojenia morálky s identitou, morálky s “kmeňovou” príslušnosťou a takisto s teóriami evolúcie a pretrvávania altruistického správania, ktoré je nevyhnutnou súčasťou morálky a uvažovania o nej. V práci vychádzam najmä z diel Davida Berberryho - Us and them; Science of Identity, Matta Ridleyho - The Origins of Virtue a Richarda Dawkinsa.

Každý z nás, každá spoločnosť dodržiava morálne pravidlá v rámci svojho morálneho kruhu. Morálny kruh tvoria ľudia, na ktorých spoločnosť aplikuje určité (nemenné) pravidlá morálky a takisto sú tieto od nich vyžadované. Ich porušenie sa trestá príhodným spôsobom. V západnej spoločnosti sa tresty odvolávajú na normy zásluhovosti a zodpovednosti - človek je trestaný preto, lebo si to zaslúži. Pri otázke trestu vyvstávajú tri aspekty, ktoré berieme do úvahy (pri spojení s právne ukotvenými morálnymi pravidlami).

1. pozitívna zásluha: toho, kto je vinný, je morálne správne potrestať. Samozrejme, nedeje sa to vždy. 2. proporčnosť trestu: každý by mal byť potrestaný na základe miery svojho zločinu - miera trestu k miere zásluhy. Tento vzťah je výhradne medzi trestom a previnením, osoba - a jej postavenie, ktorá čin vykonala nie je v tomto vzťahu relevantná. 3. negatívna zásluha: len vinní by mali byť trestaní. Vždy má byť potrestaný ten, kto si to zaslúži, kto je reálne vinný. V západnej právnej filozofii je zlé potrestať nevinného (neexistuje tu teória menšieho zla, pretože sa nedá zaručiť, že potrestanie nevinného povedie k očakávaným - dobrým výsledkom). Termín „morálka“ (z lat. moralitas - mravy,

povaha, adj. moral - доброта, láskavosť) môžeme použiť buď ako deskriptívny alebo ako normatívny termín. Pri použití deskriptívneho termínu, musíme mať vždy na pamäti, že existuje vždy len v rámci nejakej spoločnosti a v závislosti od tej a od okolností v nej sa môže meniť. To, do akej miery sa mení, či je to už od základu, alebo sú rozdielne len jej konkrétne prejavy či interpretácie, je dnes predmetom výskumov. Iste vieme len to, že niektoré veci sú „zlé“ v každej kultúre a takisto vieme aj to, že pojmy týchto vecí (napr. pojem vraždy a toho, čo sa za ňu považuje) sa líšia. Morálnu diverzitu teda môžeme brať ako fakt.

Otázka aplikácie morálnych pravidiel v rámci systému, súvisí s tým, na základe akých kritérií budeme ľudí (alebo aj zvieratá) do tohto systému zahrňať. „Všetky ľudské bytosti triedia seba a ostatných do kategórií - rasových, etnických, náboženských, národných, kultúrnych, podľa príslušnosti k triede a podľa charakteru.“ Tieto kategórie používame na predpovedanie faktov o cudzincoch a na základe týchto predpokladov by sme sa potom mali správať. “ Naše správanie sa k druhým je teda determinované množstvom vecí, ktoré si často nemusíme ani uvedomovať. Proces kategorizácie je nevedomý, minimálne v počiatku. Usudzovanie na úrovni „druhov ľudí“ (human kinds) je pre ľudí nevyhnutné. Z takéhoto usudzovania sa odvíja takmer všetko vo svete - kategórie sa totiž nezakladajú na tom, čo ľudia skutočne predstavujú, ale na ich presvedčeníach o sebe samých a o druhých. Ďalší aspekt kategorizácie je sila symbolov (špecifický výhradne pre ľudí). Tá spočíva v tom, že naše predstavy o tom, kto je „náš“ a kto je „iný“ sú výrazne ovplyvnené materiálными symbolmi, ako sú kríže (náboženské symboly), uniformy (alebo

aj štýl oblečenia), pokrývky hlavy, a podobne. Ak chceme pochopiť túto kategorizáciu, je zbytočné zisťovať fakty o ľuďoch, či sa kategorizácia zakladá na pravde. Treba sa zaoberať faktami o ľudskej mysli - z psychologického hľadiska sú relevantné pravidlá myslenia - metódy triedenia vnemov a z antropologického a sociologického hľadiska - pravidlá správania - metódy rozpoznania, čo by ľudia mali robiť (napríklad policať, budhista).

Ďalej sa podľa Berberryho dajú rozlišovať dva typy kategórií druhov ľudí: kategória založená na črtách - osoba s bielymi vlasmi je stará osoba, osoba s určitým účesom (napr. s tzv. čírom) patrí do určitej kategórie a kategória založená na záväzkoch - vojak musí slúžiť národu, lekár musí zachraňovať životy - príslušnosť v tejto kategórii je podmienené ľudskou činnosťou vyvinutou na to, aby tam patrili. Všetky typy kategórií nám ale pomáhajú vysvetľovať si, čo sa aktuálne deje a takisto predpovedať, čo príde ďalej. Kategorizovanie ľudí si vyžaduje špecifický mechanizmus, ktorý je vlastný len ľuďom a uplatňuje sa len pri kategorizácii ľudí. Ak povieme, že slávik je druh spevavca, neuplatňuje sa rovnaký mechanizmus ako keď usúdime, že kresťan je typ človeka. Tento mechanizmus funguje podľa vlastných pravidiel, v rámci ktorých určité vyjadrenia dávajú zmysel a iné nie. Vyjadrenie „My Slováci sme pohostinný národ“ má určitý zmysel, zatiaľ čo vyjadrenie „Čiernovlasí ľudia sú zdravší“ nemá. Skrátka, určité kategórie v nás vyvolávajú sekundárne predstavy o človeku a je celkom jedno, či sú tieto vlastnosti (na základe ktorých kategorizujeme) získané, vrodené, reálne alebo nereálne. Významnú úlohu pri týchto relevantnejších kategóriách majú naše emócie a pocity, ktoré v nás tieto kategórie vyvolávajú.

Berberry tvrdí, že máme tendenciu vysvetľovať naše vlastné správanie okolnosťami, ale správanie druhých máme tendenciu vysvetľovať na základe niečoho, o čom sa domnievame, že je pre daného človeka determinujúce. Sociálny psychológ Lee D. Ross to nazýva „fundamentálnou chybou pripisovania“ (fundamental attribution error). Prečo je to chyba v usudzovaní? Pretože o sebe by sme nikdy neuvažovali na základe nejakej (byť domnelej) príslušnosti, či vlastnosti. Povieme si, zabudol som priniesť notebook, pretože som sa ponáhľal a nemyslel na to, povieme zaspal som na poobedňajšiu hodinu, lebo mi nezvonil budík, lebo som bol úplne

vyčerpaný, ale nie že som zaspal, pretože som lenivec a vždy budem. Toto uvažovanie o nás samých (ktoré sa mení podľa okolností) nám ale nebráni uvažovať o dôvodoch iných ľudí, prečo niečo urobili, či neurobili na základe toho, ako ich kategorizujeme. Dokonca, pri niektorých kategóriách akoby sme dôvody činu nepotrebovali. Aby sme sa takejto chybe vyhli, musíme brať do úvahy, že každý môže za rôznych okolností meniť svoje konanie. Za určitých okolností sa každý človek môže správať zle, dokáže zabiť iného človeka, urobiť niečo, čo už nikdy nezopakuje, ak nebude v konkrétnych podmienkach.

Tieto dva procesy (kategorizácia a prisudzovanie správania) sú možné vďaka kódom. Dojmy o osobách si konštruujeme v postupnosti - vidím niekoho, klasifikujem si ho a na základe ľudského druhu, do ktorého som ho zaradil, sa rozhodnem, čo o ňom budem ďalej predpokladať, alebo ako sa budem správať. Význam kódu je v tom, že nám tento úsudok umožní. Spája mentálnu oblasť percepcie s poznatkami o tom-ktorom ľudskom druhu. Kódy sú pravidlá, ktoré vytvárajú súlad medzi tým, čo vidíme a tým, čo nie je až také očividné - môžeme si spájať vnímané objekty či udalosti s poznatkami o nich. Kódy vznikajú interakciou so svetom, a dá sa predpokladať, že podobne ako pre jazyk, aj pre kódy máme vrodené princípy, ktoré nám umožňujú získavať a používať správne typy kódov. Domnievam sa, že pre používanie kódov je poznatok o existencii myslí druhých ľudí kľúčový. Bez tohto poznatku by pripisovanie stavov a pocitov druhým ľuďom nebolo možné. Samozrejme, existujú ľudia, ktorí (následkom úrazu či mentálnej poruchy) postrádajú túto schopnosť - nedokážu dekodovať ľudské pocity. Nedokážu povedať, čo sa skrýva za vodou v očiach (slzami) a takisto nemajú schopnosť „mind reading“. Takúto schopnosť, pripisovať myseľ druhým ľuďom, spočiatku nemajú ani malé deti. Ak nemáte kód pre vnímanie zámerov iných ľudí, svet je pre vás kôпка nezmyslov. Bežná komunikácia, ktorá obsahuje mnoho nedokončených viet, ktorá vyžaduje „čítanie medzi riadkami“ a mnoho obrazných vyjadrení, je pre vás nemožná, všetko potrebujete počuť doslova a len vtedy pochopíte obsah. Schopnosť „čítania mysle“ je dôležitá tiež preto, že ľudské druhy, ich konanie a vlastnosti, používame taktiež na umiestnenie nás samých. Robíme to najmä vtedy, ak sa uistujeme v tom, či konáme v súlade s tým, akoby sme mali konať v súvislosti s druhom (a samozrejme

situáciou, do ktorej sa dostaneme), kam sa priradíme.

Quinn tvrdí, že sociálne kódy („našich ľudí“) musia pracovať rovnakým spôsobom - tak sa uistujeme, že idea poctivosti v jednaní je rovnaká a zdieľaná a takisto, že všetci máme rovnakú predstavu prírodných a sociálnych zákonov (oheň ťa popáli, keď niečo dostaneš - poďakuj). Relevancia ľudských druhov sa zdá byť závislá od kultúry a systému presvedčení z nej vyplývajúcich a v rámci nej udržiavaných. Chcem povedať, že je veľmi nepravdepodobné, že by sme za „naš“ ľudský druh považovali niekoho, kto pojedá psov, alebo kto nemá rovnaký pojem rodiny ako my. Tieto rozdiely pritom nemusíme nevyhnutne súdiť na základe nášho pohľadu, len to jednoducho nie je „naše“ a určité veci neakceptujeme - kultúra obmedzuje naše vnímanie. Podľa Naomi Quinn, ľudia na základe takýchto prípadov delia ľudí na správnych a nesprávnych. Správni sú pochopiteľne tí, ktorých považujú za svojich.

Tu sa dostávame k uplatňovaniu morálky na správnych (dobrých) ľudí (morálku pre tento účel oddeľujem od jej právneho ukotvenia). Morálne správanie uplatňujeme na ľudí, ktorí sú aspoň pravdepodobnými príslušníkmi nášho druhu - sú to dobrí ľudia. Rozumiem tomu tak, že aj keď ich nepovažujeme za „svojich“ (sú to napríklad cudzinci), nerobia nič také, čo za žiadnych okolností nemôžeme akceptovať, nerobia nič „nemorálne“. Pre ľudí, ktorých považujeme za správnych, máme (okrem iného) mentálny kód ľudskosti, láskavosti - altruizmu. Morálnosť si vyžaduje vrodennú schopnosť pociťovať vinu a schopnosť empatie - deti do dvoch rokov a ľudia so spomínanými poruchami takéto schopnosti nemajú.

Altruizmus

V biologickom zmysle je to redukovanie vlastného pohodlia spôsobom, kvôli podpore pohodlia (či dokonca prežitia) niekoho iného. V polovici 60. rokov 20. storočia prišli Wiliams a Hamilton s ideou, ktorej podstata je vyjadrená v neskoršom správaní Dawkinsovho „sebeckého génu“: jednotlivci nerobia veci pre dobro svojej skupiny, či rodiny, dokonca ani pre seba samých. Dôsledne konajú tak, aby z toho mali najväčší prospech ich gény, pretože oni sú nevyhnutní pokračovatelia toho, čo bolo pred nimi. V podstate to znamená, že to, čo po sebe určite zanecháte, sú gény (žiadni vaši predkovia nežili v celibáte) a teda, ste akoby

nútení konať tak, aby sa vaše gény uchránili. Nemusí to byť priamo zameraná činnosť, spomínaní vedci tvrdia, že aj keď zomriete kvôli záchrane vlastného brata, zachovali ste svoje vlastné gény, a teda je to prospešné správanie - živé bytosti sú bez výnimky skonštruované správať sa tak, aby posilňovali svoje šance na replikáciu a uchovávanie vlastných génov. Dawkins pre úplné pochopenie problematiky „sebeckého génu“ doplná, že nedorozumenie pri jeho teórii tkvie v tom, že sa ľudia domnievajú, že ľudská добрota je nezlučiteľná so „sebeckým génom“: treba prísne rozlišovať „sebecký gén“ od sebeckého organizmu, či druhu (species). Darwinizmus hovorí, že vo svete prežíva tá jednotka, ktorej sa podarí prežiť na úkor súperov, ktorí sú v hierarchii na rovnakej úrovni ako ona. Gén je v podobe informácie, ktorá alebo prežíva počas mnohých generácií, alebo neprežije. Gén, ktorý podporuje organizmy na podporu svojho genetického príbuzenstva, bude podporovať kópie seba samého. Častý výskyt tohto génu je základom výrazného, rodinného altruizmu. Ak sa pozrieme na zvierací altruizmus (povedala by som bezvýhradný), zvieratá prejavujú vzájomný záujem, bránia jeden druhého, delia sa o potravu, združujú sa do skupín, keď chcú byť neohroziteľnejšie (vlci), prejavujú altruizmus voči blízkym príbuzným, pretože je vysoko pravdepodobné, že príbuzenstvo má kópie tých istých génov. Inštinktívne správanie pre zachovanie druhu.

Ľudský altruizmus v rámci príbuzenstva je jeho najvýraznejším typom. Myslí sa tým tak altruizmus v rámci rodiny, ako aj v rámci druhu. Phillipe Rushton: ľudia do svojej spoločnosti preferujú vlastnú rasu alebo etnickú skupinu, pretože v rámci takejto spoločnosti sú si geneticky viac podobní, ako s ľuďmi mimo nej (uplatnenie kódu „nižší druh človeka“). Toto nám ale napovedá naša myseľ, v biologickom zmysle to neplatí, pretože môžeme nájsť väčšie genetické odlišnosti v rámci jednej „rasy“ ako medzi rôznymi.

Druhý typ altruizmu - recipročný (dalo by sa povedať aj symbiotický, výhodný, či dokonca falošný), má viacero rovín. Funguje na úrovni „quit pro quo“, a podľa psychológov, pri tejto úrovni nie je v našom premýšľaní dôležitá genetika, ale uvažovanie o druhoch na psychologickú úroveň a tiež v darwinovskom zmysle je tu vidina zisku, pri ktorom reciprocita pomôže. Podľa Roberta Triversa je nepříbuzenský - recipročný - altruizmus

mostom medzi sebeckým génom a nesebeckou, obetavou osobou. Podľa neho, sú pre jeho fungovanie potrebné tri dodržané podmienky: častý kontakt medzi osobami, rozdiel v správaní k podvodníkovi a k tomu, kto "hrá" korektne a nakoniec treba vedieť, keď nastane chyba v reciprocite, kto ju urobil a potom k tomu zaujať postoj. Tento typ teda nezávisí od spoločných génov a veľmi dobre pracuje medzi členmi viacerých druhov (symbióza). Jeho princípy sa uplatňujú pri každom obchode a výmene.

Podľa Dawkinsa prírodný výber favorizuje "gény reciprocity", pretože pomáhajú k lepšiemu životu - daj, ak máš, keď budeš niečo potrebovať, dostaneš to. Takisto predurčuje pamätať si záväzok, trestať podvody, a podobne. Pri reciprocite je tu otázka kooperácie medzi egoistami (ktorými sme v podstate všetci) - teória známa ako "Prisoner's dilemma", najznámejšia z teórie hier. Spočíva v maximalizácii zisku pri spolupráci dvoch (alebo viacerých jedincov). Táto taktika má pomenovanie podľa najobvyčajnejšieho príbehu o dvoch väznoch, ktorí sa potýkajú s voľbou udať toho druhého a skrútiť si tak vlastný trest. V matematickom zmysle: ak budú obaja spolupracovať (nikto na toho druhého nepovie nič) dostanú po tri body - odmena. Ak sa navzájom udajú, každý dostane 1 bod - trest. Ale ak je jeden udavač a druhý ho kryje, ten, čo kryje nedostane nič (resp. má veľký trest) a udavač dostane 5 bodov. Záver, čo z toho plyní (ale reálne sa dá v konkrétnom prípade použiť asi len raz): čokoľvek robí (alebo predpokladáte, že urobí) druhá osoba, vždy budete mať väčší osobný úžitok, ak ho podvediete. Ďalším dôvodom byť altruistom (popri genetike a reciprocite) je úžitok zo získania povesti veľkodušnosti a miloty.

Zachrániť partnera v boji (keď nie je váš príbuzný) a sám padnúť, je nepochybne veľkodušný čin a prejav altruizmu. Podľa biológa R.D. Alexandra v takýchto prípadoch nepriamy recipročný altruizmus predpovedá, že vojakove pocity lojality a starosti o svoju reputáciu medzi ostatnými vojakmi sú oveľa silnejšie, ako záujem jeho génov. Berberry tvrdí, že takéto vysvetlenie neobstojí v meradle celého mesta, či dokonca národa, ktorého príslušníci sa nepoznajú. Tvrdí, že ľudia musia uspokojiť potrebu reciprocity skôr symbolmi ako činmi. Na základe symbolov, ako už bolo povedané, cítia spolupatričnosť a účasť. Ak sa stane národná tragédia (pád

lietadla), ľudia si uctia pamiatku symbolicky a robia to na základe tých istých dôvodov a pocitov.

Je tu tiež problém so zdôvodnením na pohľad nesebeckých činov akými sú darovanie krvi, adopcia dieťaťa na dialku, príspevky na lepší život dospelým a deťom v hmotnej núdzi. Spoločným menovateľom týchto prípadov je to, že príjemcu vašej pomoci pravdepodobne nikdy nespoznáte, aspoň nie osobne. Kde je tu prvok reciprocity? V darwinovskom zmysle je to „zlyhanie“ - odplaty sa nedočkáme, najmä nie od pôvodného príjemcu daru. Ale, ako hovorí Dawkins, takéto zlyhanie môžeme nazvať pozhnaným. Neplatí, že altruistom môžeme byť len voči blízkemu človeku, aj niekto, koho nepoznáme v nás môže vyvolať obdobne silné emócie a potrebu pomôcť. Je to pud, existujúci nezávisle od konečného odôvodnenia.

Z materiálov zaoberajúcich sa morálkou, altruizmom a ich aspektmi vyplýva, že základy pre toto naše správanie môžeme hľadať v ríši zvierat. Zdá sa, že morálne správanie a kooperácia prinášajú dobro pre všetkých a maximalizujú naše zisky. Už zo základného oboznámenia sa dá vyvodiť, že toto správanie by nebolo možné bez dôvery, empatie a bez čítania v myšliach iných ľudí. Výskumy sa realizujú najmä na odhalenie toho, ako ľudia rozlišujú medzi „rôzne nákladnými“ typmi morálneho konania. Myslím tým, nakoľko je pre nich dôležité, koľko vlastného úsilia musia vynaložiť na niečiu záchranu, aké prostriedky sú pri tom ochotní použiť, kam až dokážu zájsť. Je reputácia tým prvkom, ktorý nám napovedá pomáhať neznámym, alebo je to naozaj pozitívne zlyhanie reciprocity? Nie je cieľom zistiť, či existuje niečo absolútne nesebecké, ale či sú o tom ľudia presvedčení a ako sa to premieta v ich správaní. Ako si ľudia racionalizujú svoje emocionálne (iracionálne) konanie? Tieto a mnohé ďalšie otázky súvisia s problémom morálneho a kooperatívneho správania v populácii. Kategorizácia nám pomáha byť si istý vlastnou identitou, keď je v interakcii s inými. Môžeme o nejakej kategórii povedať, že je v očiach ľudí za každých okolností najvýznamnejšia? A ak áno, čo to pre nás znamená?

Použitá literatúra

Berberry, D. (2005): Us and Them - Science of Identity, University of Chicago Press.

Ridley, M. (1996): The Origins of Virtue, Penguin Books.

Dawkins, R. (2006): The God Delusion, Black Swan.

Internet: <http://plato.stanford.edu/entries/morality-definition/#DesDefMor>

Rola matky ako sociálny konštrukt (antropológia životného cyklu)

Barbora Škvarková

Katedra etnológie a kultúrnej antropológie FiF UK
bramborkababofka@gmail.com

Úvod

Sociálne rola „je vzor správania určený spoločenskými alebo skupinovými očakávaniami, ktoré sú spojené s určitým sociálnym statusom. Sociálna rola je teda určité štandardné správanie, ktoré od nositeľa určitého sociálneho statusu očakávajú ostatní členovia spoločnosti alebo sociálnej skupiny, napr. rola učiteľa, študenta, rodiča, vojaka, policajta, politika, atď.“ⁱ Materstvo samotné, je spoločensky konštruovaná sociálna rola. To znamená, že: „Inštitúcia materstva nie je celkom totožná s rodením a starostlivosťou o deti. Je vytváraná predpismi a podmienkami v rámci ktorých sa uskutočňuje (Richová in: Aspekt 1/1994). Tým, že žena porodí, nemusí sa stať automaticky matkou. Materstvo je sociálny jav a súvisia s ním rôzne ideálne predstavy spoločnosti, ktoré sa môžu meniť.“ⁱⁱ Žena sa teda matkou stáva až v interakcii s predstavami spoločnosti o materstve a matke. Tá prebieha v jej sociálnom prostredí, v kontakte s inými matkami, ako i ostatnými ľuďmi.

Predstavy o tom, ako sa má matka správať, ako má samotné materstvo prebiehať, sú sociálnym a kultúrnym konštruktom. Koľko z jeho podoby, z podoby materstva je „prirodzeného“, teda geneticky daného, je otázne. Antropológovia sa pri hľadaní odpovede na túto otázku môžu opierať o historické pramene ako aj terénne výskumy v rôznych kultúrach. Z týchto prameňov sa dozvedia rôzne predstavy o ideálnom materstve, ideálnej matke. Komparáciou rôznych prameňov a výskumov tak možno eliminovať určité prvky materstva, ktoré sú kultúrnym konštruktom.

Cieľom mojej práce je poukázať na to, ako sa súčasné predstavy o ideálnej matke a materstve dotvorili do súčasnej podoby. Vplyvy na vývoj roli matky v európskych kontextoch budem popisovať čerpajúc najmä z diela „Materská láska. Od 17. storočia po súčasnosť“, od Elizabeth Badinter, ako i ďalších

historických a sociologických prác, v reáliách slovenského územia tiež z etnografických štúdií (napr. z „Tradície slovenskej rodiny“). Súčasný ideál matky a materstva sa pokúsím načrtnúť vychádzajúc z výskumu k mojej bakalárskej práci „Spoločenské postavenie mladých matiek v súčasnej spoločnosti“, teda z výpovedí informátoriek, ako i pomocou záverov štúdie „Prečo majú britské matky au pair a čo sa na tom slovenským au pair nepáči“ od Zuzany Búrikovej.

Vplyvy na vývoj roli matky v histórii západnej Európy od stredoveku po 20. storočie

Elizabeth Badinter sa vo svojom diele venovanom materstvu opiera o historické pramene opisujúce podoby materstva, respektíve vzťahu spoločnosti k rodine, deťom a ich matkám v západnej Európe. Ide o veľmi obsiahle dielo, analyzujúce spoločenské zmeny ktoré viedli až k súčasnej podobe materstva. Badinter správne vychádza zo širších súvislostí formujúcich obraz matky v kultúre. Tými sú celkové postavenie matky - rodičky v partnerstve a rodičovstve a tiež širšom spoločenstve, ako i postavenie dieťaťa v rodine a spoločnosti.

V stručnosti by sa vývoj týchto sociálnych rolí, matky a dieťaťa, dal načrtnúť nasledovne: V stredovekej rodine boli matka i dieťa pod silnou mocou otcovskej autority, boli rovnoprávne podriadení na úrovni majetku muža. Tento vzťah znamenal pre ženu a jej rolu matky podriadenosť, povinnosť poslúchať svojho muža a porodiť mu deti, to čo sa s ňou a deťmi dialo následne už spoločnosť korigovala minimálne, podoba starostlivosti o deti bola na vôli otca. Kresťanstvo, oficiálna ideológia tej doby, v žene videlo nepriateľku duchovna, ženstvo so všetkými jeho aspektmi bolo demonizované a ponižované. Rola matky tak bola len ďalšou súčasťou ženského

nehodného pôsobenia v spoločnosti. V 17. storočí sa v rámci celospoločenských zmien začína obracať pozornosť na dieťa. Učenci tej doby poukazujú na dôležitosť správneho vývinu jedinca v detstve, pôrodník Philippe Hecquet roku 1708 zostavil povinnosti dobrej matky, J.J. Rousseau vo svojich spisoch dal podobu novým myšlienkam modernej rodiny založenej na materskej láske. Realitou však bola pretrvávajúca ľahostajnosť k deťom (aj Rousseau svoje deti odložil do sirotinca) a kresťanská predstava hriešnej matky Evy a nepokrsteného dieťaťa - nečistého hriešnika. Materská prax v súdobom Francúzsku je obrazom dieťaťa ako bremena, od antikoncepcie, cez prístup ku starostlivosti o dieťa až po početné správy o fyzickej likvidácii novorodencov. Starostlivosť o dieťa nebola prácou matky, ale dojky. Pričom tento trend v materstve vyzeral asi tak, že od aristokracie, až po najchudobnejšie vrstvy, sa všetky ženy po pôrode obracali v starostlivosti o dieťa na dojku, ktorú si mohli finančne dovoliť. Na kráľovský dvor či ku majetným rodinám sa dostali dobre živene zdravé dojky, ktoré prebrali starostlivosť o dieťa v mieste bývania jeho rodičov (tí sa o dieťa však nestarali, keď bolo staršie, začalo rodičov navštevovať, prípadne ho so sebou brali do spoločnosti ako svoju prezentáciu). Menej zámožní už svoje dieťa posielali na vidiek, cez sprostredkovateľov. Čím bohatší, tým skôr sa o dieťa starala aspoň zdravotne vyhovujúca dojka s dostatkom mlieka. I tým sa však stávalo, že sa dieťa vrátilo domov, po niekoľkých rokoch u dojky, neudržané a často i s nejakým postihnutým spôsobeným chorobou či zranením. Najchudobnejší rodičia z radov remeselníkov posielali svoje deti vo veľkom na vidiek tiež, no za minimálnu finančnú odmenu k dojкам najchudobnejším, večne hladným a tvrdo pracujúcim. Deťom sa tak nedostávala takmer žiadna starostlivosť a len minimum výživy, celé dni preležali pevne zabalené povojníkom odložené mimo dosah domácich zvierat. Ak to prežili, vrátili sa domov ku svojim neznámych rodičom. Na to však museli prežiť už prvotný transport po narodení k dojke, kedy často dochádzalo k úmrtiam (deti boli hromadne vyvázané z miest na vozoch, z ktorých padali pod kolesá, boli vystavené nepriazňam počasia...) a taktiež evidencia rodín a dojok bola tak minimálna, že často rodina nevedela vystopovať svoje dieťa. Celé 17. a 18. storočie malo materstvo vo Francúzsku takúto podobu, samozrejme či celoplošne, to sa tvrdiť nedá, no historické

správy to dokladajú takmer vo všetkých väčších mestách. Takáto rola matky sa vysvetľuje mnohými argumentmi: citová ľahostajnosť k deťom sa ospravedlňuje ich vysokou úmrtnosťou, prihliada sa k ekonomickej situácii žien, pre ktoré by materstvo bolo prekážkou pri práci, spoločenské konvencie, ktoré k tomu viedli aristokratky, pre ktoré bolo kojenie nedôstojné a odporúčaná zdržanlivosť počas dojčenia ich mohla pripraviť o manželov, dieťa by bolo tiež prekážkou v spoločenskom živote a tak tento spôsob materského správania bol i obrazom dobovej emancipácie žien (vrcholom tohto emancipačného smerovania tej doby boli aristokratické preciózky odmietajúce manželstvo a materstvo, preferujúc platonickú lásku, spoločnosť a vzdelanie).

Koncom 18. storočia sa postupne v Európe mení ideál matky, začína sa hovoriť o úlohe matky pri výchove a starostlivosti o dieťa, hovorí sa o nutnosti dojčenia vlastného dieťaťa a jeho blahodarných účinkoch pre matku i dieťa, čo sa označuje za súčasť „materského inštinktu“. Povyšuje sa tak rola matky a ženy v tejto roli. To súvisí so zmenou vnímania dieťaťa ako významného člena spoločnosti na ktorom závisí budúcnosť štátu, súvisiaca so zmenami po Francúzskej revolúcii. Zmena významu dieťaťa má ekonomickú i filozofickú argumentáciu. Otcovská autorita v rodine slabne, moc zákonov, občianskej spoločnosti sa posilňuje, rola obetavej a za dieťa zodpovednej matky je novým ideálom. To je sprevádzané i dôrazom na city v rodine, nehu a intímne vzťahy. Tento a nasledujúci vývoj Badinter zhrnúla tak, že v 18. storočí spoločnosť prijala myšlienku rodičovskej zodpovednosti za dieťa, v 19. storočí ju zákonne ustanovila a posilnila bremeno zodpovednosti matky a v 20. storočí sa materská zodpovednosť premenila na materskú vinu. Ideálom dobrej matky sa v 20. storočí stáva obetavá matka, ktorá svoje kladné city prejavuje dieťaťu absolútnou starostlivosťou, dojčením, obetovaním svojho času, spoločenských ambícií a intelektuálnych záujmov, preberajúc na seba zodpovednosť za správanie a šťastie dieťaťa. Rola matky 20. storočia tak podľa Badinter žene berie možnosť na sebarealizáciu, slobodu a samostatnosť, pričom uniknúť z toho sa dá len za cenu morálneho odsúdenia. Považuje to za spoločenský proti-emancipačný tlak, podporený morálkou, lekárskou a vedeckou argumentáciou (zdravotné účinky materského mlieka, Freudova psychoanalýza nenahraditeľnosti matky,...)ⁱⁱⁱ. Jack Goody o tomto vývoji hovorí ako o

prechode od citového odstupu, podriadenosti a patriarchátu k citovému individualizmu a citovej rodine a za dôvod k vzniku „morálneho materstva“ považuje boom zamestnanosti manželky mimo domov počas industrializácie na prelome 19. a 20. storočia, ako nástroj na spätné pripútanie k rodine a pod moc muža^v.

Materstvo v kultúrnom priestore Slovenska

Úloha matky, ženy vo vzťahu k jej dieťaťu, v etnografických materiáloch o tradičnej kultúre z územia Slovenska hovorí o zodpovednosti matky za starostlivosť o dieťa až do jeho samostatnosti. Za takú sa považuje dojčenie novorodenca, zodpovednosť za jeho vplyv na rodinný život (v noci tišenie, aby nebudil celú rodinu spiacu v dome, nosenie dieťaťa so sebou pri práci), ktorá pretrvávala až kým sa dieťa nedokázalo samo pohybovať a nedostalo samé na zodpovednosť niektorú časť práce na rodinnom hospodárstve, čo bolo zväčša vo veku po troch rokoch, keď už napríklad chodilo pást hydinu. Prípadne ak boli v rodine už starší súrodenci, dostali tí na zodpovednosť batola pri výkone svojich povinností (staršej, osem ročnej sestre naložili bábätko do koša na chrbát a poslali ju pást kravu)^v. Matka tak mala za dieťa zodpovednosť do tej miery, pokiaľ nenadobudlo hospodársky význam participáciou na potrebných prácach okolo majetku rodiny, aj to len vtedy keď nebola fyzicky nahraditeľná iným členom domácnosti. Za výchovu a teda jeho správanie však zodpovedala celá rodina, teda matka i otec, ako i ostatní členovia. V neskoršom období sa starostlivosť o nesamostatné dieťa, batola, posúvala na matku jedného z rodičov, najčastejšie následkom bývania a hospodárenia s rodičmi muža na mužovu matku, ktorá takto vypomáhala pri hospodárení rodiny tým, že okrem gazdovania i odbremenila matku dieťaťa od nosenia dieťaťa do práce aj to až ako batola. Zmenou zamestnania rodiny, prechodom na remeselnícky, robotnícky spôsob života, je možné pozorovať i zmenu materskej roli. Presunom celej zodpovednosti za hospodársku existenciu rodiny ako hlavného živiteľa na muža, sa zodpovednosť za deti a ich výchovu presúva na ženu. Aj naďalej však pretrvávali komunity rodinné, susedské, ktoré si v starostlivosti o nesamostatné deti vypomáhali a matka tak nebola jediná zodpovedná v otázke starostlivosti a výchovy dieťaťa. Nástupom matky do zamestnania sa postupne starostlivosť o dieťa tiež presúvala jednak na ostatných členov rodiny (najmä starých rodičov, ak tí

neboli zamestnaní), ale aj na vznikajúcu štátnu sieť zariadení starostlivosti o deti. Takto sa o zodpovednosť za dieťa delila matka, otec, širšia rodina, lokálna komunita (aj v rámci miest vznikali lokálne susedské komunity, ktoré dávali vznik detským skupinám podliehajúcim spoločenskej kontrole) a štát. Väčšia miera zasahovania do rodiny, legislatívne úpravy riadiace rodinný život občanov sú na našom území značné najmä pre vlády od prvej pätiny dvadsiateho storočia, najvýraznejšie však socialistická vláda po roku 1948. V období socialistickej vlády v ČSSR sa starostlivosť o matku a dieťa deklarovala ako priorita. Štát prisudzoval žene právo rozhodovať o svojom materstve, regulujúc však tieto možnosti rôznymi zákonmi a komisiami. Podporoval sa rozvoj štátnej starostlivosti o deti a služby pre domácnosť, ktoré mali „odbremenit“ ženu od týchto povinností a zaradiť ju do hospodárskej činnosti, teda umožniť jej prácu v zamestnaní. V šesťdesiatych rokoch 20. storočia mala ČSSR najdlhšiu platenú materskú dovolenku v Európe, ktorá trvala až 18 týždňov^{vi}. Množstvo rôznych opatrení sa týkalo v tomto období rodiny a teda i matky. Sociálna politika za socializmu vo vzťahu k ženám mala celkovo podobu prenatálnej politiky, podporujúcej rast obyvateľstva pomocou opatrení ako lekárska komisia pre umelé prerušenie tehotenstva, diskriminácia bezdetných ľudí v prístupe k ubytovaniu a podobne (tolko k individuálnemu právu ženy rozhodnúť sa o svojom materstve) a na druhej strane integráciu všetkých potenciálnych pracovných síl na trhu práce, teda i matiek^{vii}. Plánovanie rodičovstva, ako i samotné materstvo sa tak plne dostávalo pod kontrolu štátu. Spoločenskou zmenou v roku 1989 sa materstvo zo strany štátu viac liberalizovalo, no i naďalej sa ho týkajú mnohé zákony, ktoré ženu, ak sa nevzdá svojho dieťaťa, určujú spolu s jeho otcom za právne a existenčne zodpovednú za dieťa a určujú tiež aká starostlivosť je pre dieťa vyhovujúca a aké správanie k dieťaťu je nepripustné. Na základe týchto pravidiel môže byť spôsobilosť ženy na výkon materskej roli spochybnená a dieťa jej štát môže odobrať. Rovnako sú zákonmi upravené možnosti adopcie a formy osvojenia si dieťaťa, pri ktorých vzniká právne rovnocenný vzťah a záväzok medzi ženou a dieťaťom, ktoré neporodila, ako medzi matkou a jej biologickým dieťaťom.

Súčasný ideál matky a materstva

Všetky historické spoločenské zmeny a ideály majú vplyv na normy a predstavy o podobe sociálnych rolí, teda i materstva. Spomínané vplyvy a vývoj roli matky v našej spoločnosti má za následok istý ideálny obraz správnej, „dobrej matky“ a priebehu materstva. Tento ideál je značne ťažké určiť, vzhľadom na liberálnosť a individualizáciu súčasnej spoločnosti, no určité postoje naznačujú jeho približnú podobu. Počínajúc zákonmi krajiny v ktorej žijeme, ktoré si nárokuje právo odobrať dieťa „zlej matke“, až po sociálne interakcie vedúce k odsúdeniu a exklúzii žien ktoré po porodení dieťaťa nespĺňajú konvenčné predstavy o „dobrej matke“ a vyjadrenia žien, či samotných matiek, sa dá určiť čo sa v našej spoločnosti skrýva pod pojmom „dobrá matka“.

Zákony v našej krajine umožňujú ženám vzdať sa dieťaťa, v spoločnosti je však žena, ktorá opustí svoje dieťa, nazývaná „krkavčia matka“ a podobnými negatívnymi označeniami. Naproti tomu osvojenie si dieťaťa či adopcia sú považované za pozitívne. Stať sa matkou pred dovŕšením 18 roku života je spoločenským škandalom, stať sa matkou pred nadobudnutím určitého zabezpečenia pre matku i dieťa (či už formou „dobrej partie“ v otcovi dieťaťa, alebo vlastnej kariéry a finančným zázemím) je označované za priskoré až nezodpovedné. To že sa tak pre väčšinu žien „vhodný vek“ na materstvo posúva do veku okolo tridsiatich rokov, robí z matiek tridsiatničiek plne preferovanú vekovú skupinu pre prvé dieťa a zo starších matiek menšiu senzáciu než to bolo ešte o dekádu skôr. So zabezpečením súvisí i preferencia menšieho počtu detí a teda plánované rodičovstvo, výsledkom je zväčša snaha mať maximálne dve deti, ak by ďalšie mohli ohroziť ekonomický štandard rodiny. Taká je približne reprodukčná stratégia súčasnej slovenskej spoločnosti, odzrkadľujúca sa v demografických štatistikách^{viii}.

Rola matky je však spoločensky viac regulovaná než môžu postrehnúť demografické krivky. Obsah materstva je nie len biologický, ale aj sociálny. Tento obsah materstvu pripisujú ženám, matkám ľudia v spoločnosti, v ktorej sa nachádzajú, tento obsah sa sociálnou interakciou interiorizuje členmi daného spoločenstva ako obraz vhodného plnenia roli matky. Obraz „správnej matky“ podľa kvalít a povinností pripisovaných tejto role v kultúre Slovenska odhalili jednak mladé

ženy vykonávajúce prácu au pair vo Veľkej Británii, ktoré vo forme starostlivosti o dieťa, akú vykonávali, videli u matiek detí prílišný individualizmus, egoizmus, povrchnosť a oslabenie rodinných vzťahov v porovnaní s tým, čo ony považovali za rolu matky^{ix}. Rovnako mladé matky v mojom výskume sa často samé spontánne porovnávali s inými matkami a poukazovali pri tom na vlastnosti a konanie, aké podľa nich sú pre „dobrú matku“ správne:

Informátorky hovorili o tom, ako sa vzdali svojich potrieb a záujmov v prospech starostlivosti o dieťa, zároveň pri tom často poukazovali na to, ako by daná starostlivosť nemala vyzerat':
Čo ja? Že čo ja? Akože ja som už úplne flegmatická. Ja som sa úplne zmenila, ja som začala byť úplne flegmatická. Nič neriešiť... Akože snažím sa aby pod'akoval Danko, aby nemlátil každého... Tak akože nenechávam ich úplne bez hraníc, tak ako tie základné hranice budú mať. Že nemôžu ukradnúť susedovi auto, alebo čo, čiže dáke základy budú mať. Oni tie deti sú z toho potom také zblbnuté, keď majú takú matku, že nemôžu nič, tak oni sú z toho potom také buď stiahnuté, alebo potom všetko robia zle... Ako niektoré matky toto riešia, že nesmieš zašpiniť okno, väčšina toto riešia. Ja toto neriešim, lebo keď bude mať šesť rokov, tak ja mu to vysvetlím a on to pochopí, ale keď má rok, tak to to decko proste nepochopí... Nechcem ísť do roboty, akože škôlka je do pol piatej a sa ešte dopraviť, tak nechcem ísť normálne robiť.
Z.25/20žena, 25 rokov, stredná škola s maturitou, pol roka študovala na vysokej škole, rok a pol zamestnaná, potom nastúpila na materskú dovolenku. Dve deti - prvé dieťa porodila ako dvadsaťročná, druhé ako dvadsaťtriročná. S manželom (tridsiatnik) sa brali tri mesiace po počatí prvého dieťaťa, z Bratislavy sa po dvoch rokoch presťahovali do neďalekej obce.

Ja si už ani neviem predstaviť život bez malého a ani nemám čas nad tým rozmýšľať, lebo ma stále zamestnáva. Je to také živé striebro... Ani si neviem predstaviť, čo by bolo keby som nemala malého... Vonku sa stretávam aj s inými mladými mamičkami a niektoré by deti ani nemali mať. Niektoré ostali tehotné len kvôli tomu, aby si udržali partnera a nakoniec zistili, že je plno lepších chalanov, tak sa s nimi rozišli a začali si znovu užívať a vymetať podniky. Ich deti sú stále so starými rodičmi... Poznáam jedno dievča, ktoré celú

materskú dokáže prepíť a prefajčiť. Ale sú aj také zodpovednejšie mamičky a tie sa deťom venujú, dá sa povedať, že na sto percent. A tiež si nevedia predstaviť život bez dieťaťa. L.22/20 žena, 22 rokov, stredná škola, materská dovolenka. Jedno dieťa, porodila ako dvadsaťročná. Žije v Bratislave, dieťa vychováva spolu s otcom (27) dieťaťa.

Pri popise „dobrej matky“ šlo vo výpovediach informátoriek z prevažnej časti, niekedy priam výlučne, len o výpočet činností, ktoré má žena ako matka vykonávať a emócií ktoré má cítiť: Dobrá matka, si myslím, že žena je dobrá matka, keď sa stará o dieťa. Dáva mu jesť, perie mu, proste všetky tieto základné veci a nie je príliš úzkostlivá, lebo to sa mi nepáči. Dobrá je keď necháva dieťaťu dostatočný priestor na sebarealizáciu, myslím že to potrebuje. Zlá matka je, jednak tá, ktorá venuje dieťaťu príliš veľa starostlivosti a nevie, že mu tým robí zle a tiež matka, ktorá sa o dieťa vôbec nestará. Čiže dva extrém. Dobrá matka je taká, ktorá to robí s mierou. Nevie, či som dobrá matka, ale snažím sa... Tak samo to prišlo. Snažím sa robiť veci tak ako cítim, že sú správne. Možno že to, čo som ti povedala vôbec není správne... D.24/22 žena, 24 rokov, prerušené štúdium na vysokej škole, ročný pracovný pobyt v zahraničí, štúdium popri materskej dovolenke. Dieťa porodila ako dvadsaťdvaročná. S otcom dieťaťa (23) žijú v byte vo vlastníctve jeho rodičov v Bratislave, majú sa sťahovať do obce pri Bratislave.

Byť dobrou matkou znamená nekonečná láska, porozumenie, obetavosť, správne nasmerovanie a výchovanie detí, starostlivosť o zdravie detí, byť trpezlivá a hlavne byť dobrým príkladom pre svoje deti. A zo ženy robí dobrú matku že vie pochopiť svoje deti, vie čo potrebujú, dáva im lásku, stará sa o ne ako len najlepšie vie, je obetavá, starostlivá, deti sú pre ňu na prvom mieste... M.21/30 žena, 30 rokov, stredná škola s maturitou, zamestnaná v bankovníctve, momentálne na materskej. Dve deti, prvé dieťa porodila ako dvadsaťjedenročná, druhé v

dvadsiatich deviatich rokoch. S manželom (33) sa brali dva mesiace po počatí prvého dieťaťa, bývajú v obci pri Bratislave, kam sa z mesta presťahovali po narodení prvého dieťaťa.

Záver

Z daných etnologických výskumov je možné vyčítať následovný obsah sociálnej roli matky na Slovensku v súčasnosti: Dobrá matka je žena, ktorá sa zmieri so svojou zodpovednosťou za dieťa, fyzicky sa oň stará, venuje mu svoj čas, pozornosť a energiu, citovo sa k nemu pripúta, vzdá sa kvôli nemu určitých hodnôt a podriadi jeho potrebám tie svoje. Zároveň sa ho snaží vychovávať, nebyť príliš úzkostlivá a obmedzujúca pre vývin jeho osobnosti. Pričom časovo je takáto forma materského správania najintenzívnejšia pokým dieťa nenastúpi do predškolského zariadenia, ale pretrváva ešte i dlho po tom, pričom koniec takejto materskej zaangažovanosti nie je tak úplne určený, ide skôr o postupný útlm, avšak vďaka „materskému inštinktu“ a „materskej láske“ nikdy nepominie. Starostlivosť o dieťa sa sústreďuje teda na matku, no spoločensky je podporovaná i pomoc v starostlivosti od otca a blízkej rodiny, ďalej je preferovaná inštitucionálna starostlivosť v predškolských zariadeniach pred najímaním si pestúny.

Daná približná a ideálna podoba materstva, teda predstava „dobrej matky“, je výsledkom dlhodobého sociálneho vývinu v kultúre slovenského geografického priestoru. Nepracovala som síce s historickými prameňmi potvrdzujúcimi v tomto kultúrno-geografickom priestore rozšírenie javov podobných stavu vo Francúzsku v 17. a 18. storočí, mojím cieľom však bolo poukázať na to, akými rôznymi etapami vývoja prešla rola matky aj v širšej európskej kultúrnej ideológii. Tá totiž značne vplýva na súčasnú predstavu o materstve i v našom kultúrnom priestore i keď doteraz na ideál „dobrej matky“ pôsobili iné politické a sociálne vplyvy, zachytené v krátkosti v tejto práci.

Bibliografia:

- Badinter, Elizabeth: Materská láska. Od 17. storočia po súčasnosť. ASPEKT, 1998
 Botíková, Marta a kol.: Tradície slovenskej rodiny. VEDA, Bratislava, 1997
 Brejchová, J. a kol.: Postavení žen v ČSSR. Praha 1962

Búriková, Zuzana: Prečo majú britské matky au pair a čo sa na tom slovenským au pair nepáči. In.: Ed.Botíková, Marta: Neroľnícka rodina na Slovensku. Bratislava 2007

Cviková, J., Juráňová, J.: Ružový a modrý svet: rodové stereotypy a ich dôsledky. Bratislava, Aspekt, 2003,

Goody, Jack: Proměny rodiny v Evropské historii. Nakladatelství lidové noviny, 2006

Kolektív autorov: Slovník společenských věd. Slovenské pedagogické nakladatelstvo - Mladé letá, 1997

Šalingová, Andrea: „Zu jung für Verhütung?“ Die Konstruktion von Mutter - und Vaterschaft am Beispiel von Schwangerschaft und Geburt in der BR und in der Slowakei. In.: ed.Langreiter, Nikola: Wissen und Geschlecht. Beiträge der 11. Arbeitstagung der Kommission für Frauen - und Geschlechterforschung der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde, Wien Februar 2007. Wien 2008

Škvarková, Barbora: Spoločenské postavenie mladých matiek v súčasnej spoločnosti. FiFUK Bratislava 2009

ⁱ Kolektív autorov: Slovník společenských věd. Slovenské pedagogické nakladatelstvo - Mladé letá, 1997 str.239

ⁱⁱ ed. CVIKOVÁ, J., JURÁŇOVÁ, J.: Ružový a modrý svet: rodové stereotypy a ich dôsledky. Bratislava, Aspekt, 2003, str. 185

ⁱⁱⁱ Badinter, Elizabeth: Materská láska. Od 17. storočia po súčasnosť. ASPEKT, 1998

^{iv} Goody, Jack: Proměny rodiny v Evropské historii. Nakladatelství lidové noviny, 2006

^v Švecová Soňa: Premeny v živote člena rodiny. In: Botíková, Marta a kol.: Tradície slovenskej rodiny. VEDA, Bratislava, 1997 str.61-64

^{vi} Brejchová, J. a kol.: Postavení žen v ČSSR. Praha 1962

^{vii} Šalingová, Andrea: „Zu jung für Verhütung?“ Die Konstruktion von Mutter - und Vaterschaft am Beispiel von Schwangerschaft und Geburt in der BR und in der Slowakei. In.: ed.Langreiter, Nikola: Wissen und Geschlecht. Beiträge der 11. Arbeitstagung der Kommission für Frauen - und Geschlechterforschung der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde, Wien Februar 2007. Wien 2008

^{viii} Škvarková, Barbora: Spoločenské postavenie mladých matiek v súčasnej spoločnosti. FiFUK Bratislava 2009

^{ix} Búriková, Zuzana: Prečo majú britské matky au pair a čo sa na tom slovenským au pair nepáči. In.: Ed.Botíková, Marta: Neroľnícka rodina na Slovensku. Bratislava 2007

Sociálny konflikt z pohľadu Ralfa Dahrendorfa

Michala Jajcayová
Ústav sociálnej antropológie FSEV UK
michala.jajcayova@gmail.com

Podľa Dahrendorfa je sociálna nerovnosť „dôsledkom faktu, že sociálne jednanie je kontrolované cez ustavené formy a podľa miery odmeňované umiestnením aktéra na určité miesto v celkovom systéme sociálnej nerovnosti“.ⁱ Sociálne nerovnosti prirodzene vytvárajú sociálny konflikt, ktorým sa autor zaoberá v prvej kapitole svojej knihy *Moderný sociálny konflikt*.

Sociálny konflikt nie je podľa Dahrendorfa o stieraní sociálnych rozdielov. Tie mali byť v modernej spoločnosti prirodzene eliminované občianstvom. Sociálny konflikt je teda útokom na nerovnosti, vyjadrením nespokojnosti občana, ktorý má pocit, že sa zamedzované tomu, aby sa angažoval na sociálnych, ekonomických, či politických sférach spoločnosti, v ktorej žije.

Dahrendorf úvodom knihy rozdeľuje spoločnosť na vládnucu a utláčanú triedu, ktoré Marx, s ktorým Dahrendorf vo svojom diele v mnohom súhlasí, definuje ako obyvateľov dvoch „miest“, mešťanov - buržoáziu a občanov. Dahrendorf sa pri definovaní toho, čo revolúcia vlastne je, pridržal Marxa, ktorý vznik revolúcií vidí v sociálnom konflikte medzi dvoma skupinami. Tími sú vládnuca trieda a utláčaná, pracujúca trieda. Samotnú revolúciu Marx definuje na základe dvoch kritérií, ktorými sú sociálne - ekonomické kritérium a triedny boj. Utláčani sa musia najprv sociálne vyvinúť o niekoľko stupňov vývoja, aby sa mohli vládnucej triede postaviť za účelom sociálnej zmeny. Kým sa táto utláčaná trieda občanov aspoň nepriblíži vládnucej triede, nestane sa pre ňu rovnocenným súperom, ktorý by mohol jej postavenie ohroziť.

Naopak to, v čom Dahrendorf s Marxom nesúhlasí je to, ako Marx prepojil politickú a sociálnu revolúciu, ktorá je v jeho poňatí konfliktom kapitálu a práce. K tomuto názoru Marx pravdepodobne dospel prostredníctvom približne rovnakého času, kedy sa francúzska a anglická revolúcia konali. Ďalší bod, v

ktorom Dahrendorf s Marxom nesúhlasí je opäť prepojenie, ale tentokrát moci s vlastníctvom výrobných prostriedkov. Ďalšími problémami, v ktorých sa ich názory rozchádzajú sú, že Marx vysvetľuje a chápe celkové dejiny, ako dejiny triedneho boja a tvrdí, že tieto nevyhnutne ústia do revolúcií, ktoré sú v prevažnej väčšine krvavé a de facto absolútne neplnia účel, pre ktorý vznikli.

Vyhrotením sociálneho konfliktu dochádza v spoločnosti k revolúcii. Podľa Marxa k revolúcii dochádza vtedy, keď sa podmienky utláčaných zhoršia natoľko, že iné východisko ako vzbura neprichádza do úvahy. „Moment najväčšej núdze (chudobných) je aj okamihom najväčšej „nevyhnutnosti (zmeny)“.ⁱⁱ Avšak samotným popudom k začiatku, spusteniu revolúcie medzi masami býva často náznak „slabosti tých, čo sú pri moci.“ Takéto zakolísanie vládnucej vrstvy vedie k politickým reformám. Revolúcia mení názory spoločnosti týkajúce sa konkrétnych problémov, práve kvôli ktorým o ňu usilovali.

Hlavnou tézou, ktorú autor predkladá, je definovanie fenoménu revolúcie a toho čo jej predchádza, čiže znaky, ktorými sa vyznačuje obdobie pred prepuknutím revolúcie. Revolúcia a revolučné boje za určité priority sú tým, čo vplýva na štát, konkrétne na jeho občanov a mení ich zvnútra. Dochádza pri nej k sociálnej zmene, avšak pokiaľ sa zmena v spoločnosti nestane revolučnou zmenou, do vtedy budú platiť staré kategórie analýzy. Ako aj Marx povedal, buržoázia „nemôže existovať bez trvalého revolucionizovania výrobných vzťahov.“ⁱⁱⁱ

Revolúcia je prejavom a hnacou silou, odrazovým mostíkom pre modernizačné zmeny v spoločnosti. Pretože prevratom, revolúciou nejde jej aktérom o nič iné, ako o zmenu, pričom definične je irelevantné o akú, avšak vždy má čo dočinenia so životom širokých mas. Revolúcia je tiež potvrdením príchodu

a ustanovením nových spôsobov spoločenskej organizácie, a teda nie až tak vyjadrením protestu spoločnosti. K revolúcii dochádza vtedy, keď tí, čo sú pri moci, začnú byť dostatočne slabými na to, aby revolúcii nemohli zabrániť. Dahrendorf delí revolúciu na sociálnu a politickú.

Ralf Dahrendorf vo svojej knihe, na príklade Martinezovho paradoxu, prináša pohľad na kľúčové aspekty súčasnej spoločnosti, ktoré on popisuje ako sociálny paradox. Martinezov paradox, ako termín, vzišiel z autorovej cesty do Nikaraguy a porovnania Somozovej a Ortegovkej Nikaraguy. Realita Nikaraguy, v čase Somozovej diktatúry, bola plná priepastných sociálnych nerovností, no na druhej strane krajina vykazovala reálny ekonomický rast. Dostupnosť tovarov v obchodoch bola veľká, ale veľká časť občanov Nikaraguy si väčšinu z nich nemohla zakúpiť. Po nástupe Ortegu k moci sa situácia zmenila. Realita v dostupnosti tovarov teraz a počas Somozovej diktatúry sa otočila o 180°. Obchody síce teraz zivali prázdnotou, ale sociálne nerovnosti sa v krajine zdanlivo zotrelí.

Mohli by sme teda povedať, že krajina má v súčasnosti dve možnosti. Prvou je úplne podľahnutie nespútanému ekonomickému rastu, ktorým zruší politiku redistribúcie, alebo sa stane sociálnym štátom, bude naplňovať sociálnu spravodlivosť, čo však spomalí a/alebo zastaví hospodársko-ekonomický rast.

Martinezov paradox teda znie, „revolúcia pretvorila svet hojnosti pre niekoľkých na svet mála pre všetkých.“^{iv} Tento paradox rozpráva príbeh pomocou kontrastu medzi zaopatreniami bez oprávnení a oprávneniami bez zaopatrení.^v

Na príklade o Nikaraguy môžeme vidieť, ako sa zmenil prístup ku zdrojom určitých skupín obyvateľstva. Podobný pohľad danú problematiku má podľa autora Amarty Sen, ktorý skúmal hladomory a na základe ich analýzy vyvracia koncepcie poklesov dostupnosti potravín, pričom prináša vlastnú koncepciu oprávnení. Sen definuje oprávnenia ako „vzťahy osôb voči komoditám, pomocou ktorých sa ich prístup k nim a ovládanie komodít takto „legitimizuje.“^{vi} Tieto oprávnenia podľa Sena, nielenže umožňujú ľuďom nárokovať si prístup k určitým veciam, ale aj kombinovať rôzne prístupy k rôznym

veciam. Rôzne prístupy k rôznym komoditám celých sociálnych skupín nazýva súborom oprávnení, ktoré môžu za to, že niekde majú ľudia prebytok a niekde umierajú hladom.

Dahrendorf sa o takýchto oprávneniach vyjadruje aj ako o vstupenkách, pretože nie sú stabilné sami o sebe, poskytujú len určitý prístup k trhu. Podľa neho sú teda oprávnenia k niečomu smerovkami na ceste k túžbe a potrebe na jednej strane, ale aj prekážkami na strane druhej. Avšak autor oprávnenia vníma aj ako neekonomické komodity, ako sú práva na rôzne spoločenské výsady, príjmy, a preto sa o nich vyjadruje radšej ako o zaopatreniach.

Svoju tézu diferenciácie spoločnosti založil na dvoch pojmoch, ktoré používa - oprávnenia a zaopatrenia. Oprávnenia definuje ako občianske práva, resp. „sociálne definované prostriedky prístupu, ktoré majú normatívny charakter“. Ako som už spomínala, sú viacmenej zadané a pomerne stabilné. Zaopatrenia definuje ako úplne elementárne, fundamentálne práva, napr. na život. Zaopatrenia však môžeme vnímať aj ako vlastnú voľbu, či možnosť voľby. Z tohto pojmového delenia spoločnosti autorovi jasne vyplývajú dva druhy sociálnych nerovností. Sú to kvantitatívne nerovnosti v prístupe ku zaopatreniam a kvalitatívne nerovnosti v prístupe ku oprávneniam. Podľa neho je nerovnosť v spoločnosti v poriadku v prípade, že je nerovnosť v prístupe ku zaopatreniam väčšia, než v prístupe ku oprávneniam. Ak teda nejaký jedinec v spoločnosti disponuje nízkymi zaopatreniami, resp. nedostatočnými zaopatreniami, má to za následok jeho nízky ekonomický status. Oprávnenia sú prostriedky k prístupu a zaopatrenia sú zdroje alternatív. Zaopatrenia teda predstavujú neúplnú šancu, ktorú máme bez oprávnení. Autor vidí ideálny stav pre spoločnosť v prípade, že sú oba tieto prostriedky v rovnováhe, čo je však pomerne jasná utópia.

Avšak práve rozdielna miera prístupu k zaopatreniam a oprávneniam môže byť a aj je vyjadrením spoločenskej nerovnosti. V modernej dobe, modernej spoločnosti, v ktorej žijeme, nie je náš spoločenský status vopred daný, ale vytvárame si ho sami, prostredníctvom našich konaní. Toto je podstata kapitalistickej spoločnosti, ale ako autor tvrdí, ani žiadna spoločnosť nie je dokonale kapitalistická, preto je moderný sociálny konflikt zároveň aj kritikou nerovností,

ktoré občanovi zamedzujú v plnej spoločensko - občianskej zainteresovanosti. Spoločenský konflikt, vedúci k revolúcii, je pohybom spoločenského statusu k spoločenskej zmluve.

Životné šance

Koncepciou životných šancí ukazuje Dahrendorf prepojenosť hospodárskeho rastu štátu s jeho sociálnou spravodlivosťou. Ako sme si mohli všimnúť na príklade Martinezovho paradoxu, pokiaľ sa štát rozhodne ísť cestou politiky ekonomického rastu, potom idea sociálneho štátu a stierania sociálnych nerovností nie je možná. Platí to aj naopak - budovanie sociálneho štátu je v priamom rozpore s hospodársko-ekonomickým rastom krajiny. Týmto vyjadrením autor poukazuje na zaujímavý paradox modernej spoločnosti a súčasnosti zároveň - sociálna spravodlivosť vs. ekonomický rast.

Počiatky nerovnosti

„Keby si všetci boli navzájom podobní alebo takmer rovnakí,... nejestvovala by nijaká stratifikácia, nijaký názor, ani pokrok. Spoločnosť je nevyhnutná, pretože rozliční ľudia musia vytvárať spoločné inštitúcie, aby prežili a zlepšili svoj osud.“ (1991:65)

Občianska spoločnosť vychádza z prirodzenej nerovnosti ľudí, ktorý prechádzajú triednymi konfliktmi, ktorých ústredným motívom a príčinou sú životné šance. Takéto boje, ako bolo povedané už skôr, spoločnosť posúvajú ďalej. „Nemusíme tu sledovať otázku prirodzenej nerovnosti ľudí, aby sme bezpečne skonštatovali, že ľudské motívy a záujmy sa líšia a, že všetky spoločnosti si našli spôsoby organizovania týchto odlišností takými cestami, ktoré zahŕňajú tak spoluprácu, ako aj podriadenosť.“ (1991:66)

Dahrendorf definuje 90. roky 20. storočia ako desaťročie, kedy sa (znovu) formovalo občianstvo, pretože práve v týchto rokoch sa idea občianstva začala znova rozoberať a rovnako sa do ústredia záujmu dostalo konštruovanie novej spoločenskej zmluvy.

Občianstvo sa práve v týchto rokoch stáva znovu aktuálnou témou. Ale ako náhle sa začne prehodnocovať, alebo vôbec diskutovať téma občianstva, nevyhnutne sa musí aspoň teoreticky pristúpiť ku zmene hierarchizácie spoločnosti. Dahrendorf upozorňuje na to, že ak chce občianstvo zostať aktuálne v zmysle toho, čo má predstavovať v kontexte moderného štátu, malo by sa pružne

prispôsobovať tomu, ako sa vyvíja štátna politika, nehovoriac o ekonomickej realite štátu a vôbec celosvetovej - globálnej perspektíve občianstva, resp. demokracie. Netreba však zabúdať ani na útoky na demokraciu a občianstvo, ktorým štát musí čeliť. Na to, aby mohla byť nejaká spoločnosť označená ako demokratická, musí mať na zreteli a zároveň aj riešiť problémy ľudí zo všetkých uhlov pohľadu, ale najmä zo všetkých vrstiev spoločnosti. Podľa Dahrendorfa hlavná funkcia občianstva je zjednocovať, pretože práve občianstvo je tým, čo ľudí jedného štátu navzájom spája. Občianstvo predstavuje to, čo majú spoločné a to aj napriek akýmkoľvek rozdielom v sociálnom alebo ekonomickom kapitáli, napriek rôznym prístupom ku oprávneniam a zaopatreniam, či životným šanciam.

Práve občianstvo, občianska príslušnosť môže byť tým, čo napriek rozdielom spojí ľudí na základe idey jednoty a rovnosti, ktorá v moderných štátoch čoraz viac rezonuje - predstavuje pocit spolupatričnosti, ideu kolektívneho ducha, ktorá napriek rozdielom dáva rozdielnym ľuďom silu a možnosť konať ako jeden celok, minimálne to aspoň chcieť.

Sociálny konflikt preto nie je aktom odstraňovania rozdielov v spoločnosti, ktoré by sa dali chápať ako nerovnosti pochádzajúce zo zákonov. Sociálny konflikt spoločnosť rozkladá, občianstvo je to, čo ľudí spája na základe rovnakého, aj imaginárneho, pocitu, že niekam patria.

Autor chápe triedy práv, ktoré pred ním sformuloval T. H. Marshall, ako občianske, politické a sociálne práva. Všetky tri druhy práv sa navzájom podmieňujú, na základe čoho môžu byť napríklad občianske práva nejakého člena spoločnosti obmedzované jeho nedostatočným ekonomickým statusom, či sociálnou situáciou. Takto isto by sme mohli uvažovať aj o politických právach. Vezmime si hypotetického občana, ktorý neoplyva dostatočným vzdelaním v oblasti politiky, alebo minimálne vzťahov, nemá určitú sociálnu podporu a zázemie, svoje politické práva jednoducho nemôže efektívne uplatniť v širšom spoločenskom meradle. Dahrendorf tvrdí, že pokiaľ ústavné práva nebudú reálnym vyjadrením a zástancom občianskych slobôd, dovtedy občan nebude môcť žiť svoj život bez elementárnych obáv. Takúto právnu neistotu občanov v štáte kritizuje na moderných štátoch, pretože je vyjadrením neexistujúcej občianskej slobody.

Bibliografické odkazy a použité zdroje:

Blaha, L.: Paradoxy ekonomického rastu. Ekonomika. In: Slovo č. 6/2006; dostupné na: <http://www.noveslovo.sk/clanok.asp?id=13845>.

Dahrendorf, R.: Moderný sociálny konflikt, Esej o politike slobody. Archa. Bratislava 1991. s. 33-94.

Keller, J.: Úvod do sociologie, Praha 1995

Winkler, J., Petrusek, M.: Velký sociologický slovník. Praha. Academia 1997. s. 598.; Praha. Karolinu 1997, s. 684.

prednášky kurzu Modernizácia a sociálna zmena Dr. Juraja Podobu

ⁱ Winkler, J., Petrusek, M., Velký sociologický slovník, Praha, 598 s. Academia, 1997, Karolinum Praha, str. 684

ⁱⁱ Dahrendorf, R., Moderný sociálny konflikt, Esej o politike slobody, Archa, Bratislava, 1991, str. 37

ⁱⁱⁱ tamže, str. 37

^{iv} tamže, str. 42

^v tamže, str. 50-51

^{vi} tamže, str. 44

Tri výhrady nielen k počinu Wolfa Bleeka (Whitchcraft, Gossip and Death: Social Drama)

Daša Bombjaková
Ústav sociálnej antropológie FSEV UK
jadasenka@gmail.com

Úvod

Po prečítaní textu *Whitchcraft, Gossip and Death: Social Drama* od Wolfa Bleeka mi napadli viaceré pripomienky, ktoré v tejto práci predostieram. Tieto pripomienky sa nevzťahujú výlučne a práve len k tomuto textu, sú to takpovediac všeobecné pripomienky, ktoré sa týkajú aj iných publikovaných textov o klebetách, a ktoré by podľa mňa bolo vhodné zohľadňovať, alebo prinajmenšom sa nad nimi aspoň zamyslieť.

V tejto práci Bleek často používa termíny, ktoré presne nešpecifikuje a necharakterizuje, čo môže ovplyvniť chápanie istých súvislostí nielen ohľadne klebety ako takej, ale aj mechanizmom jej šírenia. To, či tak robil za predpokladu, že význam istých termínov musí byť predsa čitateľom známy, alebo to, že v 60. rokoch 20. storočia bolo takpovediac „moderné“ používať isté pomenovania pre isté javy, tu nie je na mieste. Toto je prvý čiastkový problém, nad ktorým sa v tejto práci zamýšľam.

V ďalšej časti práce som sa sústredila na jeden z ústredných problémov, čo sa chápania intencií ohľadne šírenia klebiet týka, a čo nemôžem vynechať, a síce - jednotlivec verzus skupina - aké záujmy sú pri klebetení v popredí? Vlastné ciele jednotlivca, alebo komunikovanie noriem sociálnej skupiny a jej upevňovanie? V tejto časti v krátkosti prezentujem svoj pohľad na tento problém.

Osobitne sa venujem problému, ktorý ako Bleek o klebetách vo vzťahu k bosoráctvu, tak i Gluckman, či Paine ku klebetám všeobecne nezohľadňovali, alebo, presnejšie povedané, dôkladnejšie sa mu nevenovali, a síce šíreniu klebety. Aké mechanizmy majú na svedomí šírenie, alebo nešírenie klebety, alebo informácie vôbec? Čo je potrebné uvedomiť si? Akú úlohu v tom zohráva prestíž a konformizmus? Aké iné faktory môžu ovplyvňovať ich šírenie?

Pojmy

Hneď v úvode som si všimla, že autor používa dva termíny na označenie klebety: *gossip* a *rumour*¹ za synonymá. V istom ohľade to synonymá určite sú, ale domnievam sa, že je potrebné uviesť, čo autor považuje za spojitost medzi oboma termínmi, čo je, takpovediac, v popredí. Gail de Vos rozlišuje *gossip* a *rumour* nasledovne: Aj v prípade *gossip*, aj v prípade *rumor* ide sociálny prenos - od osoby k osobe a sú isté informácie prezentované ako pravdivé. Avšak, podľa de Vosa zatiaľ čo u klebiet je ich „cesta“ transmisie v rámci existujúcich sociálnych skupín, u *rumors* je to tak, že ona si akoby sama nájde svoju cestu². Ďalej tvrdí, že *gossips* odzrkadľujú morálne hodnoty malej sociálnej skupiny, zatiaľ čo *rumors* vyjadrujú hodnoty verejnej morálky. Tvrdí taktiež, *gossip* je neoverená správa/informácia o niekom. A *rumor* je neoverená správa/informácia o niečom. Nech by sme vzali de Vosove definície za trefné alebo nie, významový rozdiel medzi oboma pojmami existuje a myslím, že je len na škodu, že autor významy oboch slov nevysvetlil. Podľa de Vosa by Bleekovo použitie termínu „*rumours of whitchcraft*“ v súvislosti nie s čím, ale s kým by nedávalo zmysel samo o sebe (de Vos 1996).

Podľa spomínaných charakteristík by sa dalo povedať, že Bleek nekonzistentne narába s pojmami *gossip* a *rumour*, som však presvedčená, že to tak nie je. Som si takmer istá, že keď používa oba termíny ako synonymá, musí sa predsa domnievať o spojitosti medzi nimi navzájom. Moja pripomienka sa vzťahuje len a len k tomu, že autor neobjasnil, akú spojitost má konkrétne na mysli. Domnievam sa, že práve v rámci sociálnej antropológie a iných sociálnych vied (i keď i v tzv. „tvrdých vedách“ sa tomu často nemožno vyhnúť kvôli viacerým možným variantom), je potrebné pri používaní pojmov (a obzvlášť ak hrajú úlohu analytického

nástroja) vysvetliť, ako ho chápať a čo tento pojem konkrétne zastupuje.

Skupina verzus jednotlivec

Myslím, že tvrdenia a hašterenia ohľadne toho, či klebeta viac spája, alebo rozdeľuje, a teda či sa týka záujmov skupiny, alebo jednotlivca, by mohli byť prekonané. Jednoducho, v niektorých prípadoch klebiet môže byť manipulatívny aspekt (Painov informačný manažment³) v popredí - a teda jednotlivec má v záujme zvýšiť si vlastnú prestíž na úkor svojich rivalov v rámci sociálnej skupiny a na druhej strane Gluckmanov pohľad na klebetu⁴ ako komunikátora sociálnych noriem v rámci skupiny môže figurovať ako niečo implicitné, neuvedomené, podvedomé. Niekedy stojí jedno v popredí, inokedy druhé. Domnievam sa, že by bolo vhodné zmieriť sa s tým a nevidieť klebetu čierno-bielo.

Najdôležitejšie je podľa mňa všímať si tento problém v rámci terénneho výskumu a rátať s oboma alternatívami. Podľa mňa sú vždy prítomné oba aspekty. Aj keď sledujem vlastné ciele, na to, aby som klebetou mohla zvýšiť vlastnú prestíž a znížiť prestíž rivala, musím použiť informáciu o jeho usudzovaní, konaní, ktoré je v rozpore s tým, čo je zdieľané v rámci sociálnej skupiny za správne či prijateľné. O čom inom možno klebetiť, aby to malo účinok na mieru prestíže? Nehovoriac o usvedčovaní z bosoráctva - a praktiky bosorákov a čarodejníkov sa jednoznačne odlišujú od noriem sociálnej skupiny - už i len označenie, že niekto je oblečený výstredne je snahou jednak o komunikovanie noriem, a teda existuje norma, ktorá určuje, čo je v rámci sociálnej skupiny označené ako prijateľné čo sa obliekania a úpravy vzhľadu týka, a na druhej strane, klebetník takýmto spôsobom znižuje prestíž dotyčného výstredne odetého jedinca a seba zvyšuje - implicitne možno cítiť (a často to jedinci i verbalizujú), že klebetník komunikuje niečo v zmysle „Ja by som sa takto výstredne neodel! = JA dodržiavam normy skupiny“.

Predpokladám, že sú zastúpené vždy obe intencie - i komunikovanie noriem, i záujmy jednotlivca, i keď komunikovanie noriem nemusí byť vedomé a môže slúžiť ako podklad pre vlastné záujmy jednotlivca. Jedno i druhé sú do seba zapletené a nevidím význam v oddeľovaní týchto dvoch zámerov (či v niektorých prípadoch dôsledkov). Podľa mňa

by bádatelia mali zložiť zbrane a jednoducho etnografickým výskumom v reálnom prostredí vysledovať intencie jednotlivcov, čo chcú komunikovať, všímať si, aké normy sú v rámci skupiny, nepýtať sa na to, či sú komunikované normy - ale skôr zaoberať sa, aké normy to sú a akým spôsobom sú šírené. Podobne, nevšímať si, či jednotlivci majú nejaké intencie, ale skôr aké intencie a akým spôsobom ich šíria v druhej spojitosti so situačným kontextom klebetenia.

Faktory šírenia klebety

Ak som to správne pochopila, autor tvrdí, že klebeta sa centruje skôr u ľudí, čo majú väčšiu moc ako u tých, čo klebetu šíria. Po prvé, čo to znamená presne, keď sa povie „tí, čo majú väčšiu moc“? Akú moc má na mysli? Vzťahujúcu sa k istej pozícii v hierarchii sociálnej skupiny? Alebo sa jedná o doménovo-špecifickú, kontextuálne prestíž? Pretože, je to veľký rozdiel. Opäť ide o nepresný pojem, ktorý by bolo potrebné špecifikovať a najmä nepremiešavať v rámci práce ešte s obdobnými pojmami, ktoré nie sú osobitne charakterizované. Takto by sme mohli hovoriť o jedincovi s vysokou dominanciou, s veľkou mierou moci, vysokým statusom, a podobne a čitateľa by nemuseli pochopiť presne, o aký typ statusu sa jedná.

Myslím, že je mylné domnievať sa a takto hlasno generalizovať, že klebety sa budú centrovat' väčšmi okolo jedincov s vyššou pozíciou. Ak chcem niečo takéto tvrdiť, je potrebné upresniť, medzi kým? Kto má väčšmi záujem klebetiť o dominantnom jedincovi s vysokou pozíciou? Ako prišiel autor na to, že klebety sa menej centrujú k tým jedincom, ktorí ju šíria? Ved' predsa i dominantný, vysoko postavený jedinec môže klebetiť rovnako, ba viac - toto tvrdenie stráca tým pádom zmysel.

Celkovo, generalizovať, či sa klebeta väčšmi spája s dominantnou osobou, alebo nie, je podľa mňa dosť nepresné a ťažko predikovatelné, pretože sa jedná o silno kontextuálnu záležitosť. Podľa Josepha Henricha, Roba Boyda a Petra Richersona šírenie nejakých informácií, klebiet, či vzorov správania závisí od obsahu komunikovanej informácie na jednej strane (content-biases) a od kontextu šírenia (contextual biases). Do problému kontextu patrí okrem iného aj prestíž - a teda šírenie klebety na základe prestíže. Prestížny jedinec môže šíriť istú klebetu, a

je síce väčšia pravdepodobnosť, že sa rozšíri, ako v prípade jedinca s nižšou prestížou, no do tohto procesu šírenia sú zapojené aj iné faktory, ktoré to ovplyvňujú.

Vezmime si, že klebety ako je napríklad obvinenie bohatšej susedy z bosoráctva sa rozšírila po „hornej dolnej“. Podľa Gluckmana, ale i Bleeka, klebety sa šíri v rámci sociálnej skupiny. Do akej miery však možno hornú dolnú považovať za jednotnú sociálnu skupinu? Predpokladám, že v rámci lokality sa utvárajú predsa viaceré sociálne skupiny. Ako je potom možné, že sa šíri ďalej, i za hranice skupiny? Aké mechanizmy to majú na svedomí? Toto je problém, ktorými sa Gluckman, či Bleek nevenoval. Koniec koncov, prečo sa vie o bosorkách i za hranicami ich lokality?

Dajme tomu, že by o svojej bohatšej susede šírila klebetu o údajnom bosoráctve. Do akej miery možno predpokladať, že sa klebety rozšíri? Na jednej strane závisí od rankingu prestíže oboch - o klebetníci a oklebetenej. Podľa čoho sa však určuje prestíž jedinca? Podľa toho, do akej miery je jedinec vybraný za kultúrny model (od ktorého nie len preberáme informácie, alebo ich aj šírimo a aktívne sa od neho sociálne učíme).^{vi}

Čo zvyšuje pravdepodobnosť výberu ako kultúrneho modelu, je disponovanie istými kvalitami - ako sú napríklad nejaké sociálne (lokálne) uznávané praktiky a schopnosti. A teda, jedinec s lepšou schopnosťou v niečom (atraktivita schopností závisí od lokality) má väčšiu tendenciu stať sa kultúrnym modelom. Uvediem príklad: ak spomínaná klebetnica je známa svojou nezvyčajnou schopnosť organizátorky kultúrnych podujatí v rámci lokality, je vyššia pravdepodobnosť, že sa klebety rozšíri, ako v prípade, že by nemala túto schopnosť. Pozor! Schopnosť, alebo schopnosti, ktorými klebetnica disponuje musia byť v rámci lokality vysoko cenené. Ak nie sú, je jej to, ľudovo povedané, nanič a klebety má nižšiu tendenciu šíriť sa. Práve z tohto dôvodu si treba všimnúť, akými schopnosťami disponuje aj tzv. čarodejnica. Napríklad, je neuveriteľne šikovná v rozoznávaní liečivých bylín, ktorými lieči spoluobyvateľov lokality. Ak je schopnosť liečenia cenená viac ako schopnosť organizovať kultúrne podujatia v obci, je vyššia pravdepodobnosť, že sa negatívna klebety o nej nebude šíriť. Práve z tohto dôvodu by si bádateľ mal všimnúť, čo je ako schopnosť, či zručnosť v rámci lokality cenené.

Ďalej je to „ovocie“ práce, ktorú človek nejakým spôsobom vybudoval, aký má takpovediac úspech - môže sa jednať o majetky, peniaze, celkovo, o imanie. Takže bohatší jedinci majú vyššiu tendenciu stať sa kultúrnym modelom ako chudobnejší jedinci. Samozrejme, je dôležité byť opäť opatrný v tom, čo je pokladané za bohatstvo - mať polia, lúky a lesy, stáda oviec alebo chodiť na drahé dovolenky a kupovať si autá...

Ďalej je to etnická príbuznosť. Keď poviem etnická príbuznosť, nemám na mysli etnicitu ako takú, ale len zdieľanie istých markerov, ktoré sú takpovediac nákladnými signálmi (je ťažké oklamať dialekt!). A teda, ak by v spomínanej hornej dolnej bola žena, ktorá rozpráva trebárs iným dialektom, ako ostatní v rámci lokality, má menšiu šancu stať sa kultúrnym modelom - a teda je aj menšia šanca, že keď ona, ako „pôvodkyňa“ obvinenia z bosoráctva ohľadne svojej bohatšej susedy začne šíriť klebetu je nižšia šanca, že sa bude naozaj šíriť.^{vii}

Tieto tendencie, za akých okolností dochádza k takému, či onakému šíreniu klebiet je úzko spojené so šírením informácie/klebety a vzormi správania sa ku klebetníkom, alebo oklebeteným. Je to šírenie na základe schopností (skill-bias), úspechu (success-bias), etnicity (self-similarity bias). Všetky tieto spôsoby šírenia sú akoby pod jednou pokrievkou šírenia na základe prestíže (prestíž obsahujúca aspekty schopností, úspechu...).

To, že existujú isté tendencie, ako som uviedla vyššie, akým spôsobom sa klebety bude šíriť, neznamena to, že to tak aj vskutku vždy bude. Opakujem a zdôrazňujem, že sú to len tendencie - na základe ktorých si jednotlivci vyberajú iných jednotlivcov za kultúrne modely, od ktorých je omnoho vyššia tendencia napodobňovania, učenia sa, a teda aj šírenia informácie. Ako som ale spomínala, nie je tu istota, že toto šírenie bude zavše „krásne“ prebiehať tak, ako to teórie predpokladajú, realita je vždy trochu iná.

Do procesov šírenia klebiet zasahujú mnohé iné faktory a je len ťažké, ak nie nemožné ich v rámci terénneho výskumu určiť, oddeliť, či dokonca predikovať, ktoré tendencie akým dielom sa podujímajú, či podujímali na ich šírenie. Existuje totiž ešte taký spôsob šírenia, ktorý prakticky nemusí mať nič

dočinenia s výberom kultúrneho modelu, alebo „rýdzo“ prestížnym jedincom. A síce, šírenie klebiet, alebo vzorov správania sa na základe konformizmu (conformist-bias). Niekedy ľudia majú tendenciu preberať isté vzory správania sa k jedincovi alebo klebety o ňom od ostatných len a len preto, že sú jednoducho rozšírené. Existujú tu dokonca rôzne varianty. Napríklad, ak by žena z hornej dolnej obvinila susedu z bosoráctva a začala by šíriť klebetu o nej, prvotné šírenie môže ale nemusí ovplyvniť jej prestíž, ale môže nastať práve šírenie na základe konformizmu - klebety o údajnej bosorky sa rozšírila, prečo by nemusela byť pravdivá, keď o nej vie tak mnoho spoluobyvateľov? Ľudia majú tendenciu šíriť to, čo je už rozšírené už len z toho dôvodu, že rozšírenosť evokuje akúsi väčšiu záruku pravdivosti informácie. Ale vráťme sa - môže nastať napríklad taký variant, že mám informáciu o tejto žene, ale neovplyvňuje to moje správanie sa voči nej, alebo trebárs preberám vzory správania sa ostatných k nej, hoci nemusím mať tú informáciu, tú klebetu, ktorá to prvopočiatkovo vyvolala. Ľudia niekedy šíria informácie akoby bez príčiny. A ja sa domnievam, že práve konformizmus vedel a vie narobiť v tomto „galibu“.

Samozrejme, konformizmus určite nie je konečným faktorom ovplyvňujúcim faktorom ohľadne šírenia klebet. Napríklad, Tatiana Bužeková sa zmieňuje, že obvinenia z bosoráctva sa často týkali žien, ktoré patrili v rámci lokality za bohatšie (Bužeková 2010). Tu môžu vyvstávať i rôzne emócie ako vplyvné faktory. Bohatí jedinec sa nemusí stať kultúrnym modelom, ale napríklad rivalom, voči ktorému pociťuje závisť a nenávisť, a ktorého prestíž treba boriť a kmáriť.

Koniec koncov, obvinenia z čarodejníctva sú veľmi atraktívne a ťažko overiteľné. Ako sa má dotyčná brániť voči natoľko „abstraktným“ obvineniam? Hess a Hagen pojednávajúce o informačnej agresii a tvrdia, že klebety ohľadne žien sa týkajú často práve záležitostí, ktoré je takmer nemožno overiť. Napríklad panenstvo. Keby nejaké mladé dievča, dajme tomu z bohatej rodiny obvinili z bosoráctva a trebárs z toho, že ju o panenstvo pripravil rarášek, ako by sa mala brániť, ak by sa klebety rozšírila? (Hess - Hagen 2002)^{viii}

Je ťažké a možno azda i nemožné určiť, ktoré sily a mechanizmy sa podujímajú v ktorej situácii na šírenie ktorých informácií, je však

myslím potrebné uvedomiť si, že existujú isté spôsoby šírenia a dávať si takpovediac „pozor“ pri tvrdení striktných argumentov, typu: klebety sa sústreďujú výhradne popri jedincoch s vysokou mierou moci, a podobne.

Záver

Navzdory nevyváženosti toho, na koľkých „riadkoch“ som sa venovala vybraným problémom, s ktorými sa stretávam v rámci štúdií publikácií ohľadne klebiet, považovala som dôležité venovať sa aspoň v krátkosti všetkým trom.

Problém nejednotnosti používania pojmov je takpovediac pandémiou v sociálnych vedách (a to nie len v rámci nich). Koľkokrát sa možno stretnúť so situáciou, kedy čitateľ naďabí na dva články o rovnakom probléme, hoci to ani nemusí hneď zbadať - a prečo? Práve kvôli výberu odlišných pojmov. Výber odlišných pojmov nemusí byť popravde problém, keby autori dbali a trvali na tom, že termíny, a najmä tie, ktoré sú centrom analytického aparátu bádateľa, by mali byť presne charakterizované a špecifikované. Ved', čo všetko si možno predstaviť pod pojmom „klebety“? Čo autor, to iná definícia. Práve z týchto dôvodov je potrebné spresniť termíny, s ktorými narábame.

Dohady o tom, či pri klebetení ide o intencie jednotlivca, alebo skupiny, sú podľa mňa zbytočné. Navrhujem zmierenie oboch prístupov. Koniec koncov, ako som v texte uviedla, ide o prepojenie oboch intencií, jedna môže byť v popredí, druhá môže byť len dôsledkom, alebo podkladom pre prvú. Potrebné je skôr zamýšľať sa nad tým, nie či je klebety zámerom jednotlivca, ale zamýšľať sa nad tým zámerom, podobne, nezamýšľať sa nad tým, či komunikuje normy sociálnej skupiny, ale skôr akými normami konkrétne. Inak povedané, je potrebné sledovať konkrétnu situáciu, kedy sa klebetenie odohráva a vedieť to pochopiť integrovane, ako niečo v rámci celku sociálneho života týchto jedincov. A práve techniky antropologického výskumu umožňujú sledovať takéto reálne situácie.

Najviac sa však v rámci práve venujem problému kontextuálneho šírenia klebiet, ktorým sa dosiaľ ani Paine, ani Gluckman, či Bleek veľmi nevenovali. Zameriavam sa na niektoré konkrétne formy šírenia klebet podmiernené rankom prestíže v rámci sociálnej

skupiny a konformizmu. Sú to však len čiastočné vysvetlenia toho, prečo sa klebety rozširujú, alebo nie, nakoľko tu môžu zohrávať rolu aj iné faktory, ako sú napríklad emócie ako závisť, či nenávisť (najmä keď ide o obvinenia z bosoráctva), psychologický esencializmus, a podobne. Mojm cieľom nebolo tvrdiť, že preto a preto sa klebety rozširujú v striktnom slova zmysle, ale skôr poukázať na to, že výber istého jedinca za kultúrny model a prestíž a konformizmus môžu do značnej miery

ovplyvňovať šírenie klebiet, či istých vzorov správania sa voči klebetníkom, či o tom, o kom sa klebetí. Nakoľko sa jedná o kontextuálne formy šírenia klebet, nemožno predikovať, ktorá forma je silnejšia, ktorá má väčší vplyv, pretože závisí od kontextu. A to je práve to, čo by bolo zaujímavé zistiť. Za akých typov okolností sa šíria aké informácie (klebety) a aké vzory správania sa?

Použitá literatúra

Bleek, W. (1976). Witchcraft, Gossip and Death: A Social Drama In: Man, New Series, Vol. 11, No. 4, pp. 526-541.

Bužeková, T. (2010). Nepriateľ zvnútra. VEDA, Bratislava.

De Vos, G. (1996). Tales, Rumors, and Gossip. Exploring Contemporary Folk Literature in Grades 7-12.

Gil-White, F.J. (2005) How conformism creates ethnicity creates conformism (and why this matters to lots of things) The Monist, vol. 88, no.2 (pp.189-237).

Gluckman, M. (1963). Papers in Honor of Melville J. Herskovits: Gossip and Scandal. In: Current Anthropology, Vol. 4, No. 3., pp. 307-316.

Hagen, E.H. - Hess, N.C. (2002). Informational Warfare. Berlin.

Henrich, J. & Gil-White, F. J. (2001) The Evolution of Prestige: freely conferred status as a mechanism for enhancing the benefits of cultural transmission. Evolution and Human Behavior, 22, 1-32.

Paine, R. (1967). What is Gossip About - An Alternative Hypothesis. In: Man. New Series, Vol. 2, No. 2. (Jun., 1967), pp. 278-285.

Nakahashi, W. (2007). The evolution of conformist transmission in social learning when the environment changes periodically. Department of Biological Sciences, The University of Tokyo, Hongo 7-3-1, Bunkyo-ku, Tokyo 113-0033, Japan.

ⁱ Pozri abstrakt Bleekovej práce.

ⁱⁱ Aby som nezmenila významové odtienky, zámerne neprekladám oba pojmy (gossip a rumour) do slovenčiny.

ⁱⁱⁱ Žiaľ, bližšie to v tejto práci nešpecifikuje.

^{iv} Paine tvrdí, že pri definovaní klebety bádajúci v predchádzajúcom období zanedbávali jej komunikačný aspekt. Definuje klebetu ako žáner neformálnej komunikácie a ako prostriedok na hájanie vlastných záujmov jednotlivca. Vo všeobecnosti, klebetu berie výlučne ako účelové správanie sa jednotlivcov (s čím je v rozpore s funkcionalistickým prístupom Gluckmana). Paine pojednáva tiež o tom, akým spôsobom by klebety mali byť skúmané, a síce, bádateľ by mal rozpoznávať línie komunikácie, ako sa klebety šíria v priestore a aké „siete“ vytvorila. Pokračuje, že klebetník sa snaží pri klebetení získať viac informácií ako dáva dodržiujúc pri tom princípy tzv. informačného manažmentu, a tiež, že u klebetníka je vždy túžba šíriť určitú informáciu istým vybraným jedincom. A keďže on tiež túži získať isté informácie, šíri určité selektované informácie, po ktorých túžia zas adresáti.

Podľa autora jednotlivec cielene katalyzuje sociálne procesy starostlivým výberom kanálov, ktorými má byť informácia komunikovaná. Snaží sa o výber čo najvhodnejších kanálov na náhodné roztrúsenie informácie, pracuje tak na zvyšovaní vlastnej kontroly nad rozširovaním správy, ktorú on sám vysiela. V závere Paine trochu preformuloval svoju definíciu klebety, a síce tvrdil, že sa jedná o vokálny prejav jednotlivcov a ich aktívne zapájanie sa do udalostí komunity a ako vokálny prejav podnecujúci ostatných jedincov šíriť informáciu ďalej (Paine 1967).

^v Max Gluckman tvrdil, že klebety alebo škandál zjednocuje sociálnu skupinu a že každá skupina sa skladá predovšetkým z jednotlivcov a drobných skupiniek, tzv. klík. Títo jedinci a klíky medzi sebou súperia o status a prestíž. Súperenie je prevádzané len do tej miery, ktorú povoľujú hranice skupiny (= hodnoty), aby sa táto skupina jednoducho nerozpadla. Avšak, hodnoty skupiny sú uplatňované práve klebetami a škandálmi (Gluckman 1963).

^{vi} Prestíž a výber za kultúrny model je v obojsmernom vzťahu. Na jednej strane pravdepodobnosť výberu za kultúrny model je vyššia, ak je jedinec prestížny, na druhej strane prestíž sa zvyšuje, ak je jedinec vybraný za kultúrny model.

^{vii} Okrem zdieľania etnických markerov to môže byť zdieľanie napríklad náboženských predstáv - práve preto sa tento proces nazýva self-similarity bias.

^{viii} Hess a Hagen tvrdia, že v situáciách podobných tejto - a teda nepravdivé obvinenie, ťažko vyvrátiteľné vedú k fyzickej agresii u žien.

Strach - emócia, ktorá s človekom dokáže divy? (Fear- the emotion capable to do anything with a man?)

Katarína Móciková
Ústav sociálnej antropológie FSEV UK
k.mocikova@gmail.com

“Strach robí cudzincov z ľudí, ktorí by inak boli priateľmi.”

- Shirley MacLaine -

Úvod

Inšpiráciu k písaniu úvahy o emócii strachu som najprv hľadala v knihe *Handbook of Cognition and Emotion* od *Tima Dalgleisha* a *Micka J. Powera*. Jej kapitola s názvom *Panic and Phobias* mi ukázala, aké rôzne formy strachu poznáme. Okrem klinických foriem (napr. agorafóbia, panický strach, sociálna fobia a pod.), ktorými by som sa však nerada zaoberala, aby som neskĺzla do klinickej psychológie, som sa dočítala aj o bežnom strachu - strachu, aký pociťuje každý jeden z nás denne.

Obrovskou pomocou mi bola i kniha *Charlesa Darwina* *The Expressions of the Emotions in Man and Animals*, ktorá v sebe nesie neuveriteľné opisy emócií a zmeny fyziologických stavov, ktorými človek prechádza, keď sa dostane do tej či onej situácie a premôže ho konkrétna emócia.

Vo svojej úvahe najprv podávam opisy rôznych definícií a pohľadov na emócie vo všeobecnosti, neskôr prechádzam niektorými teóriami emócií a úvahu zakončujem samotnou emóciou strachu - jej definíciami, opismi fyziologických zmien, ktoré strach sprevádzajú, a v poslednom rade, tiež podávam rozličné názory na strach.

Emócie

Rada by som začala „zoširoka“. Strach je jednou z emócií, no vieme vôbec, čo sú to emócie? Emócie sú špecifické „entity“ pre náš ľudský druh. Žiadny iný živý organizmus ich

neprežíva. Ani rastliny, ani zvieratá necítia lásku, závisť, či strach. Riadia sa čisto svojimi vrozenými pudmi, zatiaľ čo my, ľudia, sa riadime, ako zvykneme nelogicky tvrdiť: srdcom. Otázne je, či sú iné živé organizmy o emócie ukrátené alebo, práve naopak, či by sme im mali závidieť. Máme byť radi, že sme schopní vcítiť sa do druhého, cítiť svoju vlastnú ľútosť, hanbu, poníženie, báť sa o život...? Alebo by to bolo jednoduchšie, keby sme svoje životy ponechali, tak ako zvieratá - pudom?

Emócie sú spojené s náladou, temperamentom, osobnosťou a povahou. Určité rozdiely medzi emóciami a následkami emócií môžeme nájsť v správaní sa a v emočných prejavoch jedincov. To znamená, že ľudia sa často správajú určitým spôsobom, ktorý je priamym následkom ich emočného stavu. Medzi tieto následky patrí napríklad plač, boj alebo únik.

Výsledky neurovedeckého výskumu ukazujú, že existuje niečo, čo by sme mohli nazvať „magická štvrt' sekunda“, počas ktorej je možné zachytiť myšlienku prv, než sa stane emočnou reakciou. V tomto zmysle je možné zachytiť pocity ešte pred tým, ako im povolíme, aby za nás prevzali kontrolu.

Z článku „*Emotion recognition patterns in patients with panic disorder*“ od *Henrika Kesslera*, *Julie Rothovej* a ich kolegov vyplýva, že naše emócie vplyvajú na naše usudzovanie, a tiež na posudzovanie emocionálnych stavov druhých ľudí. Rozpoznanie emócií vyjadrených

v tvárach iných je nevyhnutné pre sociálnu interakciu. V danom článku je opísaná vôbec prvá štúdia tohto druhu, ktorá si dala za úlohu preskúmať rozpoznanie črt tváří pri jednotlivých emóciách u pacientov trpiacich panickým strachom. Autori výskumu testovali vplyv symptómov depresie a úzkosti na rozpoznanie. Využitím obrázkov s tvármi vyjadrujúcimi strach, hnev, smútok, radosť a hnus zistili, že rozpoznanie emócií u pacientov s panickým strachom, bolo výrazne horšie než u zdravých kontrolných subjektov.

Tento experiment jasne potvrdil, že emócie, hlavne strach, ovplyvňujú naše usudzovanie. Nedá sa s tým nesúhlasiť, pretože každý, kto sa už raz ocitol v „chúlostivej“ situácii, kde hlavnú úlohu zohrával strach, dobre vie, že naše posudzovanie sa pod vplyvom nebezpečenstva rapídne mení a takmer všetko posudzujeme iracionálne.

Emócie sú univerzálnym fenoménom, no i napriek tomu sú ovplyvnené kultúrou. Zatiaľ čo niektoré emócie sú univerzálne a zažívané podobnými spôsobmi ako reakcie na podobné udalosti vo všetkých kultúrach, iné emócie vykazujú významné kultúrne odlišnosti tak v udalostiach, ktoré im predchádzajú, ako i v spôsobe, akým sú zažívané, reakciách, ktoré vyvolávajú a v poslednom rade, i v spôsobe, akým sú vnímané okolitou spoločnosťou.

Kultúrne štúdie emócií sú multidisciplinárne a vychádzajú z antropológie, sociológie a psychológie. Prvými záznamami o emóciách z kultúrnej perspektívy boli etnografie a v nich opísané emócie, ktoré boli idiosynkratické, inými slovami charakteristické pre určité spoločenstvo. Výskumníci, akými boli *Margaret Meadová*, *Gregory Bateson*, či *Jean Briggs*, opísali unikátne emocionálne fenomény a zdôraznili úlohu emócií ako kultúrne determinovaných. V sedemdesiatych rokoch psychológ *Paul Ekman* dokázal, že i napriek niekoľkým typickým odlišnostiam, základné emócie (hnev, strach, smútok, radosť a hnus) sú prevažne biologické, a teda sú univerzálne - vyjadrené a vnímané podobnými spôsobmi vo všetkých kultúrach sveta.

Paul Ekman, možno práve vďaka svojmu večnému kritikovi *Russellovi*, vytvoril množstvo experimentov, z ktorých zozbierané dáta vo svojej podstate vždy podporujú jeho teóriu, že emočné výrazy tváre sú univerzálne, nie kultúrne špecifické. Podrobnejšie rozobratie

jeho diela však presahuje možnosti tejto eseje.

William James v článku „*What is an Emotion?*“ píše: „... telesné zmeny nasledujú priamo po percepcii [vnímaní] určitého vzrušujúceho faktu, a náš pocit rovnakých zmien, ktoré sa objavujú, je emóciou. Zdravý rozum vraví: stratíme šťastie, mrzí nás to a plačeme; stretneme medveďa, sme prestrašení a zutekáme; rival nás urazí, sme nahnevaní a útočíme. Hypotéza, ktorú je potrebné obrátiť, tvrdí, že takéto poradie je nesprávne a, že jeden mentálny stav nie je bezprostredne spôsobený druhým. Preto oveľa racionálnejším vyhlásením je, že nás niečo mrzí, pretože plačeme; sme nahnevaní, pretože útočíme; bojíme sa, pretože sa trasieme; a nie, že plačeme, útočíme alebo sa trasieme, pretože nás niečo mrzí, sme nahnevaní, alebo prestrašení, ako by to malo byť. Bez telesných zmien nasledujúcich po percepcii, by percepcia bola čisto kognitívnu formou, bezfarebnou, bez emočnej hrejivosti. Potom by sme mohli vidieť medveďa, posúdiť, že najlepšie bude utekať, alebo prijať urážku a pokladať za správne, keď zaútočíme, avšak neboli by sme skutočne schopní cítiť sa prestrašene alebo nahnevane.“

Šla by som proti vlastnej logike, keby som povedala, že s pánom Jamesom súhlasím. Jeho predstava, že emočné skúsenosti prežívame len preto, a hlavne, až potom, čo prežijeme určité telesné zmeny, sa mi zdá postavená na hlavu. Akoby sa človek mohol báť len preto, že sa trasie? Triasť sa môže aj preto, že mu je zima. Otázka „Čo bolo prv: sliepka alebo vajce?“ by sa dala pretransformovať: „Aký prejav zažíva človek prv: emocionálny alebo telesný?“ Využitím Jamesonovho slovníka by sme mohli povedať: keď človek stretne medveďa, najprv sa zľakne, a až potom, následkom preľaknutia, sa mu začnú potiť dlane, prudko sa mu zvýši adrenalín a on bude utekať tak rýchlo, ako ešte nikdy, alebo naopak: stuhne ako socha a nebude schopný pohybu. Nech už človek spraví čokoľvek, dôležité je, že najprv ide emócia, až potom telesná zmena.

Teórie emócií

Základnou myšlienkou všetkých teórií o kognitívnom zafarbení paniky a fobií, ako tvrdia napríklad *Beck*, *Emery* a *Greenberg* (1985) je, že ľudia s takýmito chorobami spracovávajú informácie odlišnejšie než „zdraví“ ľudia. Výskumníci sa priblížili otázke kognitívnej

abnormality z rozmanitých perspektív, niektorí teoretici vyzdvihovali práve zafarbenie spojené s emóciami, ale ako zdôrazňuje *Richard McNally*, dáta z mnohých experimentov nemôžu byť relevantne posúdené práve kvôli protikladným teóriám. V skratke povedané, experimentálny kognitívny výskum o panike a fóbiách je charakterizovaný neustále sa opakujúcim procesom spojeným s vytváraním rozsiahlych kognitívnych teórií. *McNally* tvrdí, že teórie označujúce, kde sa v kognitívnom systéme nachádza porucha, sa stávajú s pribúdajúcim počtom experimentov bežnými. Výskum kognitívneho zafarbenia spojeného s panikou a fóbickou poruchou sa rozrastal počas uplynulých desiatich až pätnástich rokov, napriek tomu zostalo mnoho významných otázok nezodpovedaných.

James S. Boster v štúdiu „*Emotion Categories Across Languages*“ píše o chýbajúcom význame emócií, čo znamená tak pre informátorov, ako aj pre etnografov (antropológov nevynímajúc) obrovský problém, pretože pre pochopenie zdieľaných informácií a relevantné posúdenie a porovnanie dát, je nutné odhaliť výpovedný obsah jednotlivých emočných termínov, nielen hádať, domýšľať si, alebo prisudzovať termínom významy z našej kultúry.

Podľa Bostera, vhodná teória a definícia vychádza z prelínania sa posudzovacích teórií a evolučných teórií emócií. Premostením týchto dvoch prístupov, *Johnstone* a *Scherer* definujú emócie ako fylogeneticky vyvinuté, adaptívne mechanizmy napomáhajúce organizmu vysporiadať sa s dôležitými udalosťami. Avšak táto definícia je veľmi vágna, z jej pohľadu môžeme na jednej strane interpretovať aspekty emócií, ktoré môžu byť univerzálne a zároveň i súčasťou ľudských vrodenných schopností (napr. fyziológia a qualia), na strane druhej zasa aspekty, ktoré sú lokálne a kultúrne skonštruované (napr. kognitívne posúdenia a lingvistické kategórie emócií). Evolučné aj posudzovacie teórie sa zhodujú v tom, že emócie sú o niečom, pomáhajú organizmu primerane a adaptívne reagovať na podnety z okolia.

Kompatibilitu oboch prístupov možno vidieť v globálnej architektúre toku medzi udalosťou a akciou, ktorú zástancovia evolučnej a posudzovacej teórie predvídajú. Konkrétnejšie k emócii strachu: *Plutchik* urobil náčrt kľúčových elementov v rade emócií a podľa neho „stimulom“ pre „pocitový stav“

strachu je určitý druh hrozby, ďalej položku „poznatie“ vyplňa strach, „zjavné správanie“ útek a „efektom“ je bezpečie. Podobný náčrt, ukazujúci podstatu tematických vzťahov emócií, vytvoril aj *Lazarus*. V jeho náčrte je emócia strachu (z lingvistického hľadiska) nahradená hrôzou, alebo lepšie povedané, zdesením (ang. fright), ktorého podstatným emočným motívom je fakt, že jedinec čelí náhle, skutočnému, nesmiernemu a fyzickému nebezpečenstvu.

Strach

Strach je emočnou odozvou na uvedomenú hrozbu. Je základným mechanizmom pre prežitie, ktorý sa objavuje vždy ako reakcia na špecifický stimul, akým je bolesť alebo hrozba nebezpečenstva. Mali by sme rozlišovať medzi strachom a jemu podobným emocionálnym stavom úzkosti, ktorá sa obvyčajne zjavuje bez akejkoľvek vonkajšej hrozby. Strach je spojený so špecifickým správaním - s útekem a vyhýbaním sa, zatiaľ čo úzkosť je dôsledkom hrozieb, ktoré sú nekontrolovateľné a nezvratné. Strach je takmer vždy spojený s udalosťami budúcimi, ako napríklad zhoršenie situácie, či pretrvávanie nepriateľnej situácie. Strach však môže byť i bezprostrednou reakciou na niečo, čo sa práve odohráva.

Fóbia je intenzívny a vytrvalý druh strachu v konkrétnych situáciách, za konkrétnych okolností, v prítomnosti konkrétnych objektov, zvierat alebo ľudí. Hlavným symptómom tejto choroby je nadmerná a nezmyselná túžba vyhýbať sa stimulu strachu.

Strach bol psychológmi definovaný ako „intenzívna a primitívna odpoveď na nebezpečenstvo - stav, počas ktorého sa telo pripravuje na útek, na vyhnutie sa nebezpečenstvu tým, že „zamrzne“, alebo na boj; ... je to základná emócia vyvolaná hlasným zvukom alebo stratou podpory, ale v spojení s mnohými inými stimulmi.“ Úzkosť a strach sa obvyčajne stupňujú s blížiacim sa nebezpečenstvom.

Strach je jednou z emócií, ktorá nevyhnutne patrí do našich každodenných životov. Dobre vieme, že existujú „bežné“ formy strachu, ktoré zažívame denne: strach z toho, že prídem neskoro na hodinu, strach, že stratím niekoho blízkeho, strach pred skúškou... A potom je tu panický strach, fóbia. Ako píše *Richard McNally*, poznáme rôzne formy fóbií, ktoré

sa objavujú za rozličných udalostí, alebo v prítomnosti rozličných vecí. Napríklad strach zo zvierat, výšok, uzavretých priestorov, strach z krvi a s ňou spojených záležitostí, strach z lietania - to sú podľa *McNallyho* najbežnejšie špecifické fóbie.

Živú definíciu strachu ponúkol *Charles Darwin* vo svojej knihe „*The Expression of the Emotions in Man and Animals*“: „Zdá sa, že slovo 'strach' je odvodené od niečoho, čo je neočakávané a nebezpečné; a slovo 'zdesenie' (ang. terror) zasa od trasúceho sa hlasu a celého tela. (...) Strach je často predchádzaný počudovaním, a preto je mu aj podobný (...). V oboch prípadoch sú oči aj ústa doširoka otvorené, obočie je zdvihnuté. Prestrašený muž, najprv zadychčaný stojí nehybne ako socha, alebo sa krčí pri zemi, akoby inštinkatívne chcel uniknúť pozorovaniu. Srdce mu bije rýchlo a prudko, až tak, že pulzuje alebo udiera o rebrá (...), akoby chcelo všetkým častiam tela poslať obrovské zásoby krvi. Koža okamžite bledne (...). To, že je koža veľmi ovplyvnená pocitom obrovského strachu, vidíme skrz jej úžasné správanie, pretože sa z nej okamžite začne vylučovať pot (...). Vlasy i chlpy na koži sa ježia; svaly sa navonok trasú. V spojení s narušenou činnosťou srdca je dýchanie zrýchlené. Slinné žľazy fungujú nesprávne; ústa sú suché (...). Jedným z najlepšie označených symptómov je trasenie sa všetkých svalov na tele; čo je často zreteľné najprv na perách. Z tohto dôvodu, a tiež kvôli suchu v ústach, hlas je chrapľavý alebo nezreteľný, alebo môže úplne zlyhať.“

Strach môže byť popísaný rozličnými termínmi, a to v spojení so stupňom práve zažívaného strachu. Rôzni sa od miernej opatrnosti, až po extrémnu fóbiu a paranoju. Strach je spojený s množstvom ďalších kognitívnych a emočných stavov, ktoré zahŕňajú znepokojenie, úzkosť, hrôzu, zdesenie, paniku a des. Zážitky strachu môžu zotrvať dlho po tom, čo im bol jedinec priamo vystavený, a to hlboko v podvedomí, kde sa môžu prejavovať ako nočné mory. Strach môže jedinec pociťovať i vo vnútri väčšej skupiny alebo sociálnej siete, kde je násobený práve sociálnym presvedčením, vďaka ktorému sa zo strachu neskôr stáva masová hystéria. Ďalšími druhmi strachu sú patologické formy (vytrvalý a iracionálny strach vyvolávajúci úzkostné stavy, prípadne extrémnejšie formy strachu, akými sú bipolárne choroby a niektoré typy schizofrénie), ktoré už však spadajú pod klinickú psychológiu a psychiatriu.

Taktiež zážitok nedôvery môže byť vysvetlený ako pocit mierneho strachu či opatrnosti, obvyčajne v spojení s niečím neznámym alebo potenciálne nebezpečným - napríklad nedôvera voči cudzincovi, alebo voči starému hrdzavému mostu vysoko nad riekou. Nedôvera slúži ako adaptívny, včasne varujúci signál voči situáciám, ktoré by mohli viesť k obrovskému strachu a nebezpečenstvu.

Strach je obvyčajne vnímaný ako negatívna emócia - niečo, čoho by sme sa mali báť. To, čo nás drží od presvedčenia, že strach by mohol byť niečím príjemným, je možno práve naša neschopnosť mať nad sebou kontrolu. Keď nás prepadne strach, väčšinou sme naň len veľmi slabo pripravení. Áno, môžeme predpokladať, ako by sme sa asi zachovali v konkrétnych situáciách, avšak všetko to budú len domnienky, pretože ak by sme sa skutočne dostali do danej situácie, mohli by sme vidieť, že konáme úplne odlišne od našich očakávaní.

Strach je, aj podľa *Charlesa Darwina*, spomedzi všetkých emócií tou najdepresívnejšou. Ako Darwin píše, dokonca aj extrémny strach je spočiatku veľmi silným stimulom. Ľudia alebo zvieratá, ktorých zdesenie vedie až do zúfalstva, oplývajú úžasnou silou, a preto sú veľmi nebezpečné.

U ľudí sa vyvinuli špecifické druhy strachu ako dôsledky učenia sa. Toto bolo predmetom experimentu *Johna B. Watsona*, ktorý sa pod názvom *Little Albert* (malý Albert) uskutočnil v roku 1920. *Watson* v laboratóriu doslova „formoval“ malého 11- mesačného chlapca, aby sa bál bieleho potkana. Jeho strach sa časom natoľko zovšeobecnil, že chlapec sa bál aj iných bielych chlpatých vecí. V reálnom prostredí sa človek môže začať báť až po zážitku určitej desivej traumatickej nehody. Napríklad, ak dieťa spadne do studne a bojuje, aby uniklo, môže sa u neho vytvoriť strach zo studní, výšok (acrofóbia), uzavretých priestorov (klastrofóbia), alebo z vody (aquafóbia).

Napriek tomu, že strach je naučený, schopnosť mať strach, je súčasťou ľudskej prirodzenosti. Mnoho štúdií zistilo, že niektoré konkrétne formy strachu (napr. zo zvierat, výšok) sú oveľa bežnejšie, než iné (napr. zo oblakov alebo kvetín). Tieto druhy strachu je tiež oveľa jednoduchšie umelo vyvolať v laboratóriu. Tento fenomén sa nazýva pripravenosť, resp. pohotovosť. Koncepcia pohotovosti vychádza z poznatku, že prví ľudia, ktorí sa oveľa

ľahšie vylakali, mali väčšiu šancu na prežitie a reprodukciu. Existuje teória, podľa ktorej je táto pripravenosť genetickým výsledkom, čiže výsledkom prírodnej selekcie, čo len podporuje moju domnienku, že strach nás chráni. Vďaka nemu prežívame, a nielen my, ale aj zvieratá riadiace sa pudom sebazáchovy.

Strach, podľa *Roberta M. Gordona*, motivuje jedinca, aby sa vyhýbal vlastnej zraniteľnosti. To, čo jedinca motivuje ku konaniu, záleží nie od toho, čoho sa jedinec bojí, ale od toho, prečo sa bojí, konkrétnejšie: čo predstavuje subjektívny dôvod pre strach. Kľúčom k pochopeniu štruktúry strachu je fakt, že strach si vyžaduje neistotu konkrétneho druhu: nerozhodnú neistotu, alebo neistotu, ktorá nie je zapríčinená tým, že jedinec nie je rozhodnutý.

Z toho vyplýva, že ľudia sa boja hlavne neznámeho. Neznámo pre nás znamená neistotu, nevedomosť toho, čo príde. Strach je niečo, čo nás drží nažive. Strach je niečo, čo nás ochraňuje a ukazuje nám, čoho by sme sa v rámci zachovania druhu mali vyvarovať. Mnohí tvrdia, že strach je zlý, že je nutné ho prekonať, no ja si myslím, že práve opak je pravdou. Ako som spomenula pred chvíľou, strach nás po celé tisícročia udržiaval nažive. Keď naši predkovia v praveku videli šablozubého tigra, jeho veľké tesáky v nich museli automaticky spustiť istý mechanizmus, ktorý im povedal, že to nie je dobrý tigrik, ale nebezpečná šelma, ktorá si ich bez váhania dá na obed. Časom sa mení všetko - reliéf krajiny, infraštruktúra mesta, ba dokonca i formy strachu. Dnešný človek sa nemusí báť (vo väčšine moderných spoločností), že sa stane pochúťkou nejakému predátorovi, avšak vyvinuli sa mu zato iné formy strachu - strach z davu, strach z úzkych priestorov, strach zo zubára...

Nemení sa však jedna zásadná vec, na ktorú upozorňuje i *McNally* - ľudia sa snažia strachu (a tým aj stresujúcim situáciám) vyhýbať. Ved', kto by sám seba rád vystavoval podrobnému skúmaniu zo strany druhých, len preto, že sa trasie, červená alebo naopak preto, že zbledol ako stena. Ľudia neradi zažívajú symptómy spojené s pocitom strachu, akými sú lapanie po dychu, divoko bijúce srdce v hrudníku, či závrate. Toto (spočiatku nevinné) vyhýbanie sa stresovým situáciám, môže časom prerásť až v panickú chorobu spojenú s agorafóbiou - strachom z otvorených priestorov. To je ale už

záležitosť klinickej psychológie.

V „*The American Journal of Sociology*“, konkrétne v článku „*The Social Psychology of Fear*“ od *Kurta Riezlera* sa môžeme dočítať: „Ľudský strach je strach z niečoho, alebo pre niečo: choroba, strata peňazí, zahanbenie; pre jeho zdravie, rodinu, sociálny status. Vzťahom medzi prvým niečím a druhým niečím a ich príslušným významom je určovaný konkrétny druh a intenzita nášho strachu. Jedno a druhé niečo majú jednoznačnú podstatu. Vieme, ako vyzerajú. Nemusíme však vedieť, ktoré z niekoľkých rozpoznateľných možností sa objavia. Konkrétny vzťah našich vedomostí voči našej ignorancii dodáva nášmu strachu konkrétnu farbu. V skutočnosti strach nie je nikdy sám. Vždy dúfame, že tá vec, ktorej sa bojíme najviac, sa nestane.“

Čo je to vlastne strach?

Strach neznamená pre každého to isté. Rôzni ľudia majú rôzne „úrovne“ strachu, rôzne „limity“, ktoré im povoľujú, alebo, naopak, zakazujú ísť ďalej. Jeden base-jumper raz povedal, že jemu skok z vysokej skaly už ani nezvyší hladinu adrenalínu v krvi, no verí, že pre jeho babičku by bol infarktovým zážitkom čo i len letmý pohľad dolu zo skaly. Čím je dané, že jeden môže bez problémov jazdiť závody na motorkách pri obrovských rýchlostiach a s ohromným rizikom zranenia, či dokonca smrti, a iný nie je schopný ani len zvládnuť riadenie bicykla?

Experimenty, ukazujúce z čoho majú ľudia najväčší strach, sú príliš bežné na to, aby boli ešte pre niekoho zaujímavé. Rovnako sú na tom knihy a príručky zaručujúce vám stopercentnú istotu, že sa strachu (nech už je akýkoľvek) pomocou ich rád zbavíte. Ja sa však pýtam, prečo sa strachu zbavovať? Strach je niečo ako dlhý nos - možno nie je estetický, no nebráni nám v šťastnom živote, preto by z môjho pohľadu bolo zaujímavejšie vytvoriť také experimenty, ktoré by sa snažili prísť na dôvody, prečo sa ľudia vo všeobecnosti boja. A tiež prečo niektorí strach vyhľadávajú. Má každý z nás špecifický mechanizmus na zvládanie strachu? Ak áno, v čom sa tie mechanizmy líšia?

Čo hrá zásadnú rolu pri našom odlišovaní sa z pohľadu strachu a rôznych fóbií? Je to biológia? Môžeme za to vdáčiť genetike - génom získaným od našich rodičov? Nemyslím. Emócie

sa museli niekde zrodiť. Niečo im muselo dať popud pre ich vznik. Čo to však bolo?

Strach ako zbraň

O fenoméne strachu existuje množstvo nielen vedeckej literatúry. Dôkazom je jedna z mojich obľúbených divadelných hier od *Ivana Bukovčana*: „*Kým kohút nezaspieva*“. Čitateľ sa tu stáva svedkom, akých zverstiev počas jedinej noci sú aktéri schopní pod tlakom okolností a hlavne, pod tlakom obrovského strachu o svoju vlastnú existenciu. Tým, aký vplyv má na človeka jeden z najsilnejších pudov - pud sebazáchovy, a ako sa mení ľudské konanie pod vplyvom hraničných situácií, sa zaoberal aj majster absurdity ľudského bytia - *Albert Camus*.

Stačí si prečítať jedno existencialistické dielo a človek hneď vidí, že strach nie je emóciou, s ktorou by sme sa mohli zahrávať. Možno práve vďaka zmenám v konaní a správani prestrašeného jedinca, nie je až takou prítiažlivou emóciou pre experimentálny výskum, avšak to by nás nemalo odradiť.

Zverstvávajú, akých sa dopúšťali americkí vojaci v irackom väzení Abu Ghraib, sú tiež dôkazom, čoho všetkého je človek schopný, keď je vystavený obrovskému strachu. Samozrejme, nesmieme zabúdať, že v Abu Ghraibe zohralo svoju úlohu viacero faktorov (napr. náhle nadobudnutie moci nad väzňami), nielen strach. Paralelou k tomu, čo sa stalo vo väznici Abu Ghraib, bol *Standfordský väzenský experiment*, ktorý sa konal tri desaťročia pred incidentom v Abu Ghraibe. *Zimbardo* píše: „Skutky a počínanie univerzitných študentov, ktorí hrali role strážcov a väzňov v experimente so simulovaným väzením organizovaným na Standfordskej Univerzite v lete 1971, boli odzrkadlené v činoch skutočných strážcov a väzňov v Iraku v roku 2004.“

Z tohto, aspoň pre mňa, plynie jediné: strach nám zatemňuje myseľ, núti nás konať strašné skutky a správať sa iracionálne. Strach je jednou z mála emócií (vrátane hnevu, zúrivosti, nenávisti a lásky), pod nadvládou ktorej je človek schopný takmer všetkého. Nie nadarmo ľudia žartujú o tom, ako sú schopní vyliezť na strom, či preskočiť vysoký plot, keď sa za nimi ženie obrovský rozzúrený pes. Strach nás ženie vpred.

Standfordský väzenský experiment odhaľuje

správu, ktorú nechceme akceptovať, že väčšina z nás môže prekonať významnú charakterovú premenu, pokiaľ sa dostane do hraničnej situácie. Pravdou je, že toto sme sa mali učiť už dávno a opakovane - na premenách správania, akými prešli nacistickí strážcovia v koncentračných táboroch, na ľudoch patriacich do deštruktívnych kultov, na genocíde a zverstvách páchaných v Bosne, Kosove, Rwande, Burundi, i nie dávno v Sudánskom Darfure.

Gregory S. Kavka používa naozaj význačný termín: „paradox dokonalej tyranie“ (the paradox of perfect tyranny). Tento paradox vysvetľuje, prečo sa vládnutie, založené čisto na vládne strachu, nezdá byť mätúce. Ľudia nechcú byť uväznení, mučení, ani zabití, preto budú vo všeobecnosti dodržiavať zákony, najmä ak veria, že pri neuposlúchnutí by na nich mohla spadnúť jedna z týchto pohrôm. Komplikácie sa začínajú objavovať až vtedy, keď sa niekto spýta, koho sa ľudia boja, keď im vládne strach. Jednoznačnou odpoveďou je, že sa boja štátnych autorít, najmä polície a vojenských síl, ktoré ich môžu potrestať za neposlušnosť.“

Ako už bolo spomenuté, strach nám zatemňuje mozog, mrazí naše svaly a vysúša naše ústa. Môžeme sa pozerieť, no i tak pod vládou strachu nevidíme; môžeme počuť, no i tak zo strachu radšej nenačúvame - reč je o nečinnosti, akej sa dopúšťajú mnohí z nás zo strachu o svoj život. Jedným z príkladov takejto nečinnosti je prípad *Kitty Genovese*, ktorú vyše pol hodiny prenasledoval a opakovane bodal násilník v inak pokojnej časti Queensu v New Yorku, zatiaľ čo tridsaťosem zákony dodržiavajúcich občanov sa len prizeralo. Ako trinásteho marca 1964 napísal denník *The New York Times*: „počas napadnutia žiadna z osôb ani len nezavolała políciu. Urobil tak len jeden svedok, aj to až keď bolo po všetkom a Kitty ležala mŕtva na schodoch.“

V článku „*Kitty Genovese, American Icon*“ od *Kathy M. Newmanovej*, sa môžeme dočítať, čo o nevoľnej Kitty povedal *David Simpatico*, dramatik a autor opery „*The Screams of Kitty Genovese*“: „Je to príbeh o obyčajných ľuďoch v hrôzostrašnej situácii. Jej príbeh nám pripomína našu súčasnú kultúru strachu - bojíme sa, že sa musíme jeden o druhého postarať.“ Kultúra strachu, ako sa vyjadril Simpatico, to je presne to, čo nás vystihuje. Neprejde deň, aby sme sa niečoho - hocičoho nebáli.

Záver

Záverom z toho všetkého vplýva, že strach je popri iných emóciách, jednou z veľmi špecifických emócií. Je tomu tak preto, lebo na jednej strane dokáže človeka dostať do veľmi neprijemných situácií - práve vďaka strachu sa nám stáva, že „zamrzne“; nie sme schopní pohybu, ani vydať zo seba hocijaký zvuk, zimomriavky nám chodia po chrbte a všetky chlpy sa nám ježia... Na strane druhej je strach emóciou, bez ktorej by sme

neprežili, čo potvrdzujú i vedecké výskumy tvrdiace, že strach hral významnú úlohu pri prirodzenom výbere a prežití nášho druhu. Strach je s ľudskou rasou už od nepamäti, na rozdiel od (podľa môjho názoru neskoršie vyvinutých emócií) žiarlivosti, závesti, nádeji, či túžbe. Strach je jednou z mála emócií, ktorá je vlastná i prežívaniu zvierat, preto je z tohto hľadiska strach inštinktívnu emóciou chrániacou naše bytie a zabezpečujúcou prežitie druhu.

Bibliografické odkazy a použité zdroje

Bennett - Goleman, T.: *Emotional Alchemy: How the Mind Can Heal the Heart*. 2002.

<http://www.emotionalalchemy.com/book/>

Bourne, E. J.: *The Anxiety & Phobia Workbook*. Oakland, USA: New Harbinger

Publications, Inc., 2005. ISBN: 1-57224-413-5. [[http://www.amazon.com/Anxiety-Phobia-](http://www.amazon.com/Anxiety-Phobia-Workbook-Fourth/dp/1572244135#reader_1572244135)

[Workbook-Fourth/dp/1572244135# reader_1572244135\]](http://www.amazon.com/Anxiety-Phobia-Workbook-Fourth/dp/1572244135#reader_1572244135)

Cohen, H., Lefebvre, C.: *Handbook of Categorization in Cognitive Science*. Amsterdam: Elsevier, Ltd., 2005. ISBN: 0-08-044612-4 [kapitola: Boster, J. S.: *Emotion Categories Across Languages*]

Dacher, K., Jason, M.: *We Are All Bystanders*. Greater Good Magazine, Vol. 3, jeseň/zima 2006-07. <http://greatergood.berkeley.edu>

Dalgleish, T., Power, M. J.: *Handbook of Cognition and Emotion*. Chichester, UK: John Wiley & Sons, Ltd., 1999. ISBN: 0-471-97836-1 [kapitola: Mc Nally, R. J.: *Panic and Phobias*]

Darwin, CH.: *The Expressions of the Emotions in Man and Animals*. London: John Murray, 1872.

Gordon, R. M.: *Fear*. The Philosophical Review, Vol. 89/4, Duke University Press, október 1980. strany: 560-578

James, W.: *What is an Emotion?* Mind, Vol. 9/34, apríl 1884. strany: 188-205.

Kavka, G. S.: *Rule by Fear*. Noûs, Vol. 17/ 4, Blackwell Publishing, november 1983. strany: 601-620.

Kessler, H., Roth, J., Von Wietersheim, J., Deighton, R. M., Traue, H. C.: *Emotion recognition patterns in patients with panic disorder*. Depression and Anxiety, Vol. 24/3, 2007. strany: 223-226. ISSN: 1091-4269

Móciková, K.: *Čo stojí za premenami dobrých ľudí v monštrá?* [Philip Zimbrado - The Lucifer Effect] esej: Psychologická antropológia I., ZS - 2009/2010.

Newman, K. M.: *Kitty Genovese, American Icon*. Greater Good Magazine, Vol. 3, jeseň/zima 2006-07. <http://greatergood.berkeley.edu>

Ondishko, J. J.: *A View of Anxiety, Fear and Panic*. Military Affairs, Vol. 36/2, Society for Military History, apríl 1972. strany: 58-60

Öhman, A.: *Fear and anxiety: Evolutionary, cognitive, and clinical perspectives*. (2000) In: Lewis, M., Haviland - Jones, J. M.: *Handbook of emotions* Handbook of

emotions. New York: The Guilford Press, strany: 573-593

Riezler, K.: *The Social Psychology of Fear*. The American Journal of Sociology, Vol. 49/6, The University of Chicago Press, máj 1944. strany: 489-498

Shah, J. Y., Gardner, W. L.: *Handbook of Motivation Science*. New York: The Guilford Press, 2008. ISBN: 1-59385-568-0

Watson, D., O'hara, M. W., Stuart, S.: *Hierarchical structures of affect and psychopathology and their implications for the classification of emotional disorders*. Depression and Anxiety, Vol. 25/4, 2008. strany: 282-288. ISSN: 1091-4269

Zimbardo, P.: *The Lucifer Effect*. New York: Random House, 2007. ISBN 978-1-4000-6411-3

Wikipedia

<http://en.wikipedia.org/wiki/>

<http://en.wikipedia.org/wiki/Fear>

<http://en.wikipedia.org/wiki/Phobia>

http://en.wikipedia.org/wiki/Emotions_and_culture

<http://en.wikipedia.org/wiki/Emotion>

Otázky opisu a prekladu - využitie poznatkov antropológie a etnografie vo vedení a tlmočení interview s imigrantmi

Monika Išová

Ústav sociálnej antropológie FSEV UK

monika.isova@gmail.com

Helena Tužinská za svoju odbornú kariéru (pôsobenie na Univerzite Komenského na Katedre etnológie a kultúrnej antropológie ako aj v odbore Sociálnej antropológie) venovala veľkú pozornosť problematike migrácie z vedeckého hľadiska. Nielen že školiť diplomové práce venujúce sa téme migrantov, či pomáhala pri školení bakalárskych prác, rovnako pôsobí aj v Lige za ľudské práva ako výskumníčka. Publikovala viacero odborných článkov (v slovenských i zahraničných časopisoch, či publikáciách), kde poukazovala na doteraz marginalizované aspekty tejto problematiky - s dôrazom na využitie antropológických a etnológických poznatkov pri analyzovaní tejto témy.

Publikácia „Otázky opisu a prekladu“ je ďalším cenným príspevkom na poli problematiky migrantov z antropológického hľadiska, ktorých je u nás zatiaľ ako šafránu. Väčšina publikácií sa totiž venuje najmä právnej problematike, oficiálnemu kategorizovaniu migrantov a ekonomickému dopadu pre krajinu, ako aj analyzovaniu rozličných typov migračných politických stratégií.

Autorka sa venuje častým problémom a otázkam, ktoré vyvstávajú počas rozhovorov s migrantmi (z jej praxe najmä so žiadateľmi o azyl). Približujú fungovanie pamäte („pamäť nie je špajza na spomienky“) v súvislosti s rozprávaním a s tým spojenými emóciami, dôležité aspekty neverbálnej komunikácie, najčastejšie sa vyskytujúce kultúrne odlišnosti, ktoré môžu spôsobovať nedorozumenia počas komunikácie, ako aj ľudskú vlastnosť kategorizácie do existujúcich schém („schémy sú ako naplňujúce sa proroctvá našej mysle“), autorka popisuje metódy, pomocou ktorých môže výskumník zaujať pozíciu pozorovateľa bez hodnotiaceho úsudku a získať vďaka tejto pozícii potrebné informácie, ako aj naučiť sa citlivejšie vnímať cudzie kultúry (aj tú vlastnú).

Za hlavný prínos tejto práce považujem hľadisko, z ktorého je téma analyzovaná - autorka čerpá zo svojej dlhoročnej odbornej činnosti, kde prepája vlastné skúsenosti, výsledky výskumov (ako vlastných, tak cudzích) s problematikou zasadenou do konkrétneho času a priestoru, pričom nejde len o vágne teoretizovanie, ale o konkrétne aplikovanie antropológických poznatkov v konkrétnom odbore - v práci s migrantmi. Týmto spôsobom sprostredkúva cenné poznatky a metódy výskumu (resp. v tomto prípade najmä vedenia rozhovoru) so špecifickou skupinou ľudí - s ľuďmi z iných kultúr, kedy dôraz na zvolené metódy je o to dôležitejší z dôvodu, že rozličnosť kultúr skrýva mnoho zákutí a tajomstiev, ktoré len jemným a vhodne vedeným rozhovorom vieme odhaliť.

Ďalším pozitívnym aspektom tejto práce je skutočnosť, že môže slúžiť nielen pre zamestnancov Migračného úradu, či iných inštitúcií pracujúcich s migrantmi, ale aj samotným študentom etnológie a sociálnej/kultúrnej antropológie, ako cenná metodická pomôcka pri osvojovaní si správnych metód robenia výskumu a najmä vedenia rozhovoru. Metodických publikácií tohto druhu je na Slovensku stále nedostatok, a preto je väčšina študentov nútená siahnuť po rôznych zahraničných publikáciách. Autorka zdôrazňuje výhody otvorených otázok ako aj spôsob, akým rozhovor viesť. Nechať informátora byť našim sprievodcom jeho životom a kultúrou je najrýchlejšia a najprínosnejšia cesta k získaniu potrebných poznatkov v kontexte. Autorka kladie dôraz práve na potrebu zasadiť jednotlivé informácie do kontextu, pretože len týmto spôsobom naberajú údaje plný tvar a výpovednú hodnotu. Cez zatvorené otázky na prvý pohľad získame informácie aké sme

požadovali, avšak bude nám chýbať pointa celého „príbehu“. Tú získame, keď sa necháme viesť našim sprievodcom: informátorom.

Na prístupe autorky oceňujem, že ilustruje svoje tvrdenia a poznatky konkrétnymi skúsenosťami a častými otázkami, s ktorými sa počas svojej praxe stretla. Práca je venovaná všetkým, ktorí prichádzajú do styku s imigrantmi. I keď do tejto skupiny patria najmä odborníci z migračného úradu, policajného zboru, tlmočníci, právni zástupcovia a pod., práca nie je písaná oficiálnym jazykom inštitúcie, ale skôr antropológicko - „ľudským“ - (nielen) cez rozličné metafory, prirovnania a konkrétne príklady približuje autorka mnohé kultúry a úskalia medzikultúrnej komunikácie. Túto prácu preto považujem za prácu, ktorá nielen učí, ako komunikovať s ľuďmi, ale aj všimnúť si rôznorodosť, pestrosť a hlavne uvedomovať si vlastnosť človeku veľmi prirodzenú - kategorizovať a škatuľkovať ostatných.

Pravdepodobne jedinou mojou výhradou je, že sa publikácia zameriava výlučne na metódy rozhovoru. Tie sú samozrejme najpotrebnejšie, pri rozhodovaní o budúcom osude migrantov v tejto krajine. Napriek tomu by som ocenila, ak by autorka načrtla bližšie i iné formy výskumu, ktoré by pracovníci s migrantmi mohli využiť (ako napríklad pracovníci mimovládnych organizácií, či samotní pracovníci Migračného úradu, ktorí sú v každodennom kontakte s migrantmi). Každá profesia venujúca sa migrantom má svoje nazeranie na problematiku, svoj spôsob riešenia každodennej komunikácie. Avšak vzájomnou výmenou poznatkov môžeme čerpať benefity z viacerých disciplín, a nielen že sa učiť z chýb druhých, ale aj z ich pozitívnych a osvedčených výsledkov a prístupov.

Hranica Wagah (Wagah border)

Martin Halász
Ústav sociálnej antropológie FSEV UK
fogomh@gmail.com

Berlínsky múr Ázie

Wagah je jedinou cestnou hranicou medzi krajinami India a Pakistan. Znie to neuveriteľne pri pohľade na dĺžku štátnej hranice medzi oboma krajinami. Toto miesto leží približne 35 km na ceste medzi indickým Amritsaram a pakistanským Lahore. Presne tadeto, cez malú dedinku viedla kontroverzná Radcliffe Line, ktorá v roku 1947 rozdelila „British Raj“. Táto hranica rozdelila prevažne moslimský Pakistan od Indie, kde najrozšírejšími

náboženstvami boli hinduizmus, sikhizmus a budhizmus.

Z hranice Wagah sa po čase stalo ceremoniálne miesto, kde sa každodenne zbíha množstvo obyvateľov z oboch krajín, aby oslávili tak významnú udalosť, akou rozdelenie krajiny určite bola. Slávnosti prebiehajú každý podvečer vždy podľa rovnakého scenáru. Za hudobného sprievodu sa na oboch stranách

hranice promenáduje čestná hraničná stráž, ktorej členovia sú starostlivo vyberaní po celej krajine na základe mohutných fyzických dispozícií. Títo veľkí a zdatní muži pochádzajú so štátnymi vlajkami a burcujú dav ku skandovaniu a ospevovaniu vlastnej krajiny. Dané nacionalistické prejavy pôsobia navonok ako súboj dvoch strán, ktoré sa snažia miestami až agresívnym spôsobom podporiť svoju krajinu. Na záver ceremónie nechýba vztyčovanie vlajok, či ich rituálne skladanie a uschovanie v prísne strážených budovách. Množstvo symbolických prejavov dokazuje hodnotu tohto podujatia u všetkých jej účastníkov. Tieto ceremónie sú každodenne monitorované aj politickými subjektmi, ktoré na základe správania ľudí vyhodnocujú vzájomné vzťahy medzi krajinami. Z hranice Wagah sa teda stal okrem putovného miesta aj barometer indicko - pakistanských vzťahov.

Na fotke je zobrazená indická strana hranice, zaplnená množstvom domácich i zahraničných hostí. Účasť je každý deň bohatá a nie je determinovaná žiadnymi špeciálnymi faktormi. Farebnosť a bohatosť fotky dosvedčuje tvrdenie o rôznorodosti indickej kultúry. Spôsob

odievania a vonkajšej úpravy vzhľadu prezrádza takmer u všetkých príslušnosť ku špecifickej sociálnej skupine. Aj napriek diverzite ľudí bok po boku zdieľajú ideu jednotnej Indie a ctia si miesto, ktoré symbolizuje nezávislosť. Málokedy vidieť na verejných podujatiach zmiešané skupiny pozostávajúce z mužov a žien. Na fotke je taktiež vidno rodovú segregáciu, ktorá je príznačná pre indickú kultúru.

„Jednota v diverzite“ je národné motto, ktoré uvíta každého návštevníka už hneď v letiskovej hale. Dáva do pozornosti fakt, že India pri svojom, viac ako miliardovom obyvateľstve, je zároveň kultúrne najdiverzifikovanejšie miesto na Zemi. Byť Indom znamená zdieľať národné motto a zároveň zachovať si vlastnú náboženskú, lingvistickú, regionálnu a celkovú socio - kultúrnu identitu. India prezentuje tento obraz harmonickým súžitím ľudí s odlišnými predstavami a vierami.

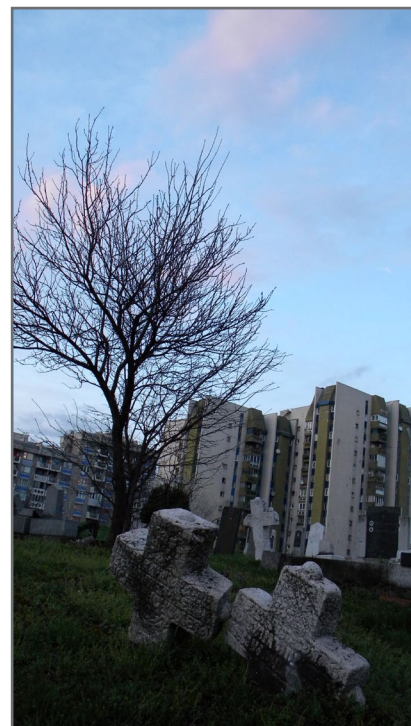
Momentky zo Sarajeva

Martina Laučíková, Ľuboš Kovács, Daša Bombjaková
Ústav sociálnej antropológie FSEV UK

martinalaucikova@mail.com, lubos.kovacs@gmail.com, jadasenka@gmail.com

Hore:
Cintoriny vyzerajú akoby tu vyrástli
na miestach ktoré boli pred vojnovým
obliehaním bežnými trávnikmi.

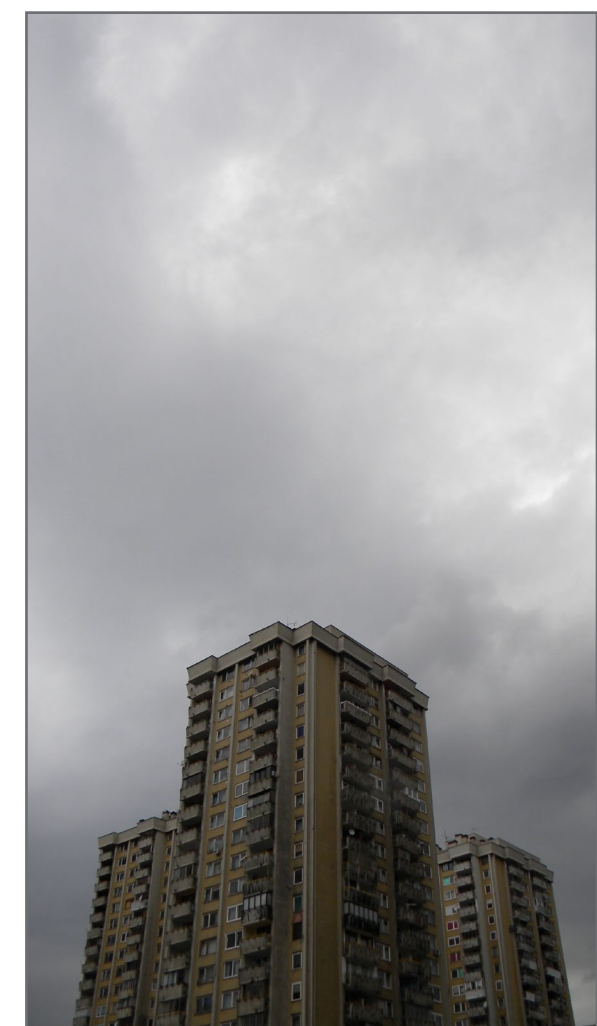

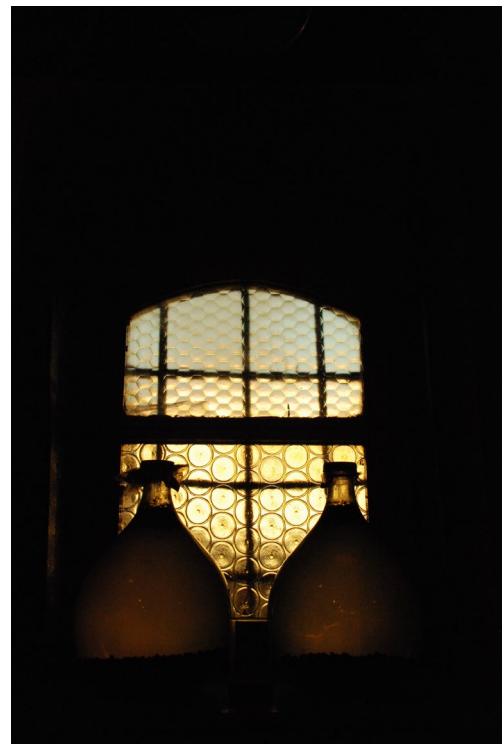
Hore:
Pamätník typu Do-it-yourself...

Hore:
Hrdzavé, no stále stále prítomné.

Dole:
Aj takýto betónový vojenský gigant sa nájde pri prechádzke
neďalekým lesom, jeho stavitelia asi nepredpokladali úlohu,
ktorú mal neskôr zohrať.

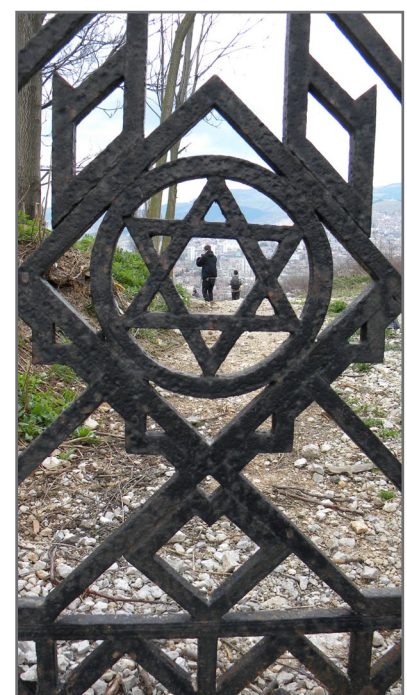
Vľavo:
smreka

Vpravo:
hajdemo
u kući ...

Hore:
...kafa, lokum, kafa...

Pokyny pre prispievateľov

Časopis Speculum
casopis.speculum@gmail.com

Požiadavky na formálnu úpravu textov pre periodikum Speculum

Všeobecné formálne požiadavky:

Textový editor: Microsoft Office Word

Font: Times Roman 12

Odstavec: prvý riadok odsadiť doprava, bez zarovnania pravého okraja

Riadenie: 1,5

Obrazové dokumenty: formát JPG

Ku každému textu pripojiť: názov (slovensky, anglicky), meno autora, katedra, kontakty (telefón, e-mail)

Štúdia:

- rozsah od 15 do 25 normovaných strán
- poznámkový aparát: pod čiaru na koniec dokumentu
- citovanie literatúry a dokumentov v texte: napr. (Malecowa 2000: 633); (Novák 1992: 36-45)
- použitá literatúra a pramene: pozri ďalej
- redakcia preberá štúdie s abstraktom (predmet, téma štúdie, použitá metóda, príp. hypotéza, ciele) v anglickom jazyku a s resumé (zhrnutie s výsledkami) v anglickom alebo slovenskom jazyku
- uviesť minimálne 3 kľúčové slová slovenčina/angličtina

Odborný príspevok/esej:

- rozsah od 3 do 15 strany, max
- bez uvádzania citovanej literatúry v texte
- poznámkový aparát nie je povinné tvoriť, iba ako to autor uzná za vhodné a v poznámkach môže autor uviesť odkazy na iné dokumenty
- použitá literatúra a pramene

Krátky komunikát (recenzia, správa a i.):

- minimálny rozsah 3 strany
- bez uvádzania citovanej literatúry v texte
- ak je možné, recenzii nazvať inak ako len bibliografickým údajom publikácie
- bez poznámkového aparátu
- ak je treba, je možné uviesť použitú literatúru (na ktorú sa napr. autor odvoláva v texte)

Formálna úprava citácií prameňov v texte a použitej literatúry pre periodikum SpeculumCitovanie literatúry a dokumentov v texte:

napr. (Malecowa 2000: 633); (Novák 1992: 36-45)

Spôsob zápisu dokumentov v časti Literatúra a dokumenty:Monografia:

A History of Technology, Volume II. Ch. Singer, E. J. Holmyard, A. R. Hall, T. I. Williams (Ed.). Oxford : Clarendon Press 1956. 450 s.

BAARBER, E. J. W. 1992: Prehistoric Textiles: the Development of Cloth in the Neolithic and Bronze Ages with special Reference to The Aegan. Princenton : Princenton University Press. 265 s.

BEDNÁRIK, R. 1943: Duchovná kultúra slovenského ľudu. In Slovenská vlastiveda II. Bratislava : SAVU, s. 7-99.

ČAPLOVIČ, J. 1997: Etnografia Slovákov v Uhorsku. R. Brtáň (prekl., pozn. a doslov). Bratislava : Media Trade, spol. s r. o. - SPN. 96 s.

DANGLOVÁ, O. 2001: Dekor symbol. Dekoratívna tradícia na Slovensku a európsky kontext. Bratislava : Veda. 254 s.

Stat' v monografii:

HORVÁTHOVÁ, E. 1974: Duchovná kultúra. In: J. Mjartan (ed.). Horehronie II. Kultúra a spôsob života ľudu. Bratislava : Veda, s. 241-371.

Článok v periodiku:

HOLUBY, J. Ľ. 1883: Voda a vosk v poverách a čaroch ľudu slovenského. In: Slovenské pohľady, roč. 3, s. 283-299.

VRÁBEL, M. 2003: Verejné otázky ako súkromný majetok. (Komunálna sféra v metóde B. Kollehena). In: Slovenský národopis, roč. 50, č. 3, s. 36-88.

Encyklopédia, lexikón, slovník:

BIEDERMANN, H. 1992: Lexikón symbolov. Bratislava : Obzor. 256 s.

Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 1. J. Botík, P. Slavkovský (vedúci red. kol.). Bratislava : Veda 1995. 485 s.

Historický slovník slovenského jazyka, V, R-rab Š-švrkotat'. M. Majtán (ved. red.). Bratislava : Veda 2000. 532 s.

Heslo v encyklopédi (ak má heslo autora):

DANGLOVÁ, O. 1995: ruža. In: Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 2. Bratislava : Veda, s. 133.

DANGLOVÁ, O. 1995a: svastika. In: Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 2. Bratislava : Veda, s. 220-221.

Archívny materiál:

BEDNÁRIK, R. 1942: Zvykoslovie - výročné, povery. Archív textov ÚEt SAV i. č. 314 C. 52 s.

BOVDIŠOVÁ, M. 1970: Pracovné a právne zvykoslovie. Horná Orava. Archív textov NSS i. č. 424. 14 s.

Citované podľa:

ČAPLOVIČ, J. 1820: Slowaken in Ungarn. In: Hesperus, č. 19. Citované podľa: Urbancová, V.: Počiatky slovenskej etnografie. Bratislava : Vyd. SAV, s. 299.

Tvorba skratky pre citovanie v texte (napr. EAS 1990: mapa 66):

EAS -> Etnografický atlas Slovenska...

ELKS 1995a -> Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 1...

ELKS 1995a -> Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 2...

Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 1. J. Botík, P. Slavkovský (vedúci. red. kolektívu). Bratislava : Veda 1995.

Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 2. J. Botík, P. Slavkovský (vedúci. red. kolektívu). Bratislava : Veda 1995.

Etnografický atlas Slovenska. Bratislava : Veda 1995. 485 s.

the end

Zoznam autorov tohto čísla:

Ivana Balážová
Daša Bombjaková
Táňa Grauzelová
Martin Halász
Monika Išová
Michala Jajcayová
Ľuboš Kovács
Martina Laučíková
Katka Móciková
Barbora Škvarková
Lucia Vicianová